

המוסד לביטוח לאומי

מינהל המחקר והתכנון

האגף לפיתוח שירותים

העצמת נשים בדואיות בנגב

מאת

מירי מונק

ירושלים, כסלו התשס"ו, דצמבר 2005

פתח דבר

אנו שמחים להגיש לעיונכם דו"ח מחקר המסכם פיתוח שתי תוכניות ייחודיות לנשים בעיר רהט.

ב-5 השנים האחרונות הופעלו תוכניות רבות המתמקדות בצורכי נשים בחברה הישראלית בכלל ובחברה הערבית והבדואית בפרט. המוסד לביטוח לאומי באמצעות הקרן למפעלים מיוחדים סייע ל-5 תוכניות שבמרכזן העצמת נערות ונשים בחברה הערבית והבדואית ולתוכנית בהיקף ארצי של העצמה כלכלית בקרב נשים מקבלות הבטחת הכנסה. דווח זה עסוק כאמור בשתי תוכניות שפעלו ברהט.

את התוכנית "המועדונים הביתיים" יזמה מחלקת הרווחה בעיריית רהט ואת "פרויקט המרכזים" יזמה עמותות "עדן" ו"צעד קדימה". באמצעות שתי התוכניות הוקמו שמונה מועדוני נשים בעיר.

ברצוננו להביע כאן את הערכתנו הרבה ליזמים ולצוותים אשר הפעילו תוכניות מורכבות וחשובות אלה. התוכניות פעלו בשמונה שכונות שונות בעיר והקיפו עשרות נשים אשר באו לרכוש ידע והשכלה בתחומים השונים, ללמוד קרוא וכתוב, להתנסות בפעילות קהילתית ולחבור לנשים מחוץ למעגל המשפחתי. "הידע הוא אור" – אמרו הנשים בראיונות עם החוקרות ונראה שאין מילים מתאימות יותר לתאר את התהליכים שעברו הנשים בתוכניות.

ברצוננו להודות לד"ר מירי מונק וצוותה אשר הגישו כאן דו"ח מעמיק ומקיף על התהליכים, הקשיים וההישגים של נשים כפרטים וכחברה והציגו ארגוני של שתי התוכניות על הדומה והשונה ביניהן.

לסיכום, ברצוננו להודות לכל הנשים שהשתתפו בתוכניות, ומקווים להמשיך ולהטמיע את המודלים השונים שהופעלו ברהט ובישובים נוספים.

שרית בייץ-מוראי
מנהלת הקרן למפעלים מיוחדים

תמצית

בפברואר ומרץ 2003 החלו לפעול במקביל בעיר רהט שני פרויקטים להעצמת נשים בדואיות. "הפרויקט להעצמת נשים" שיכונה בדו"ח זה "פרויקט המרכזים", הופעל על ידי עמותת "עדן" ועמותת "צעד קדימה" במחצית פברואר 2003, וכשבועיים אחר כך החלה עיריית רהט להפעיל את פרויקט "מועדוני נשים ביתיים" שיכונה בדו"ח זה "פרויקט המועדונים" במסגרת מחלקת הרווחה. פרויקט "המרכזים" תוכנן לפעול במשך שנתיים, עד פברואר 2005, ואילו פרויקט "המועדונים" הוא פרויקט תלת-שנתי שעתיד להסתיים במרץ 2006.

הפרויקטים דומים במטרות, ברצינות, באוכלוסייה, במבנה הארגוני ובתכנית. שניהם יוצאים מתוך הנחה שהחברה הבדואית עוברת שינוי באורחות החיים ושלנשים מקום ייחודי בתהליך. שני הפרויקטים מאמינים כי העצמה היא תהליך שיתמוך בחברה ויעזור לה לעבור את השינוי ושהדרכים לפתח בקרב הנשים העצמה הן באמצעות השכלה ואינטראקציות חברתיות עם קבוצת הדומים להן. הם רואים בנשים גורם מרכזי שיכול לשמש מנוף לשינוי פני החברה והקהילה לעבר חיים טובים יותר.

שני המודלים תופשים את צורכי הנשים בהעצמה ואת התשובות לצרכים אלה באופן דומה: צורך בהעצמה אישית, שמשמעו הקניית ביטחון עצמי, מודעות ופיתוח היכולת בנקיטת עמדה; הצורך בתפקוד בעולם המודרני כרעיה ואם; פיתוח יכולות תעסוקתיות; והעצמה קהילתית שמשמעה, פיתוח מודעות ולמידת מושגים בכל הקשור לחברה הבדואית ולמקום האישה בה, ויצירת מסגרות לפעילות נשים בקהילה.

ההבדל המרכזי בין המודלים הוא באמצעים שנבחרו להשיג את היעדים. פרויקט "המרכזים" הקים בשתי שכונות בעיר שני מרכזים שבהם התקיימו קורסים, סדנאות ומפגשים חברתיים. כל מרכז פנה לנשים בשכונות הסמוכות לו. במסגרת פרויקט "המועדונים" הוקמו שישה מועדונים (חמישה מהם שכונתיים, ואחד במרכז העיר) שבהם התקיימה פעילות לימודית וחברתית. המועדונים הביתיים פנו לנשות השכונה ואילו המועדון במרכז העיר פנה לאוכלוסיית הנשים החד-הוריות ביישוב. מבחינת תכני הפעילות היה דמיון רב בין שתי התכניות, אך במרכזים הושם דגש רב יותר על קורסים להכשרה מקצועית ואילו במועדונים הופנתה תשומת לב מרובה למעורבות קהילתית.

ההערכה ליוותה את הפרויקטים בשנתיים הראשונות לפעילותם. בהתייחס לתוצאות, ממצאי ההערכה מצביעים על קיומן של מגמות של שינוי מול מגמות של שימור. מגמת השימור בולטת בעיקר בסדרי העדיפויות של הנשים, השמות את הבית והמשפחה בראש סדרי העדיפויות שלהן. אך יחד עם זאת, ניכרים ביטויים של העצמת הנשים בכך שהן פיתחו אמונה שמגיע להן לקבל מענה לצרכים שלהן. מדובר בצרכים ברמה האישית כבני אדם: חירות וחופשיות, בידור ופינוק, וצרכי קיום: לימוד ועבודה. ראיונות שנערכו עם המשתתפות חושפים שהן עוברות תהליך של אינדיבידואליזציה.

בולטת עמדתן החיובית של המשתתפות כלפי רכישת השכלה עבודה ועבור ילדיהן. השכלה נתפשת כאלמנט חשוב לעתיד טוב יותר וכתנאי לרכישת מקצוע מכובד. הנשים העידו על שינוי בדימוי ובערך העצמי שלהן, ועל שינויים בהתנהגותן בבית ועם ילדיהן.

הממצאים מראים שחלק מיעדי הפרויקט הושגו: הנשים פיתחו מידה של העצמה אישית ורכשו כלים לתפקד כרעיות ואמהות בעולם המודרני. היעדים של העצמה כלכלית והעצמה קהילתית טרם הושגו, אך הנשים נחשפו לרעיונות מעצימים בתחומים אלה והחלו בצעדים ראשוניים של הכשרה מקצועית ומעורבות קהילתית. בהשוואה בין שני הפרויקטים נראה שפרויקט "המרכזים" זימן לנשים יותר חשיפה ליזמות עסקית לעומת פרויקט "המועדונים" שחשף אותן לפעילות קהילתית.

לכל אחד מהמודלים יש נקודות חולשה וחוזק מבחינת **המודל הארגוני** שיכולות להשפיע על אופי ההעצמה שהנשים עוברות ועל הסיכוי ליציבות והמשכיות התוכנית. בנוסף, **מאפייני האוכלוסייה** מציגים קשיים שיש לקחת אותם בחשבון בעת תכנון תוכנית להעצמת נשים במגזר.

נקודות החוזק המרכזיות של פרויקט "המועדונים" הן בקוהרנטיות של המבנה הארגוני, בפעולה בסביבה טבעית, במידת הלגיטימציה שהוא זוכה לה, בבניה על דמויות חזקות, בשיתוף בקבלת ההחלטות, בניהול על ידי גוף ממוסד, ובהיות כל השותפים בני החברה, אשר תורמים לתהליכי העצמה אישית ומשפחתית ויוצרים קבוצה מלוכדת אשר יחד רוצה ויכולה להתגייס לטובת השכונה.

נקודות החולשה העיקריות הן שתיים: הראשונה, מיקומו של המועדון בתוך בית פרטי יוצר תלות במפעילת המועדון. אם מפעילה צריכה או רוצה להפסיק את עבודתה כמפעילת מועדון יושבת המועדון, גם אם ההפסקה היא רק לתקופת קצרה חופשת לידה, מחלה וכדומה. השניה, הפעילויות שמזמנים המועדונים חושפות את המשתתפות למפגשים עם נשות השכונה בלבד, ולא מאפשרות מגע עם קבוצת נשים זרה שאינה מן השכונה ומן המשפחה. התחברות לקבוצת נשים זרה היא שלב הכרחי למעבר של הנשים מהעצמה אישית להעצמה קהילתית. העצמה קהילתית, על פי הגדרתה, מחייבת קשר עם מוסדות, נשים וגברים בתוקף תפקידם.

נקודות החוזק העיקריות של המרכזים היא בכך שהם מפגישים נשים ממספר שכונות ובכך מאפשרים ראשיתו של תהליך בדרך להעצמה קהילתית. מבחינת יציבות המבנה, ההתבססות על בעלי תפקידים שהם שכירים ומיקום המרכז במבנה ציבורי מנטרלת את התלות בבעלי התפקידים להמשך קיום המרכז.

תוכן העניינים

<u>עמוד</u>	<u>מבוא</u>
1	
3	סקירת תיאורטית
3	הבדואים בנגב
5	העצמה כגישה טיפולית בעבודה קהילתית
7	ההערכה
7	שאלון ההערכה
7	איסוף הנתונים
	פרויקט לעצמת נשים – עמותת "עדן" ועמותת "צעד קדימה"
8	(פרויקט המרכזים)
8	מטרות התוכנית
8	רציונל התוכנית
9	אוכלוסיית היעד
10	מטרות אופרטיביות
10	שלבי ביצוע התוכנית
10	המבנה הארגוני
13	הפעילות במרכזים
18	קשיים
19	העצמה
	תוכנית מועדוני נשים ביתיים ("פרויקט המועדונים")
24	(המועדונים)
24	מטרות התוכנית
24	רציונל התוכנית
25	אוכלוסיית היעד
25	מטרות אופרטיביות
26	שלבי ביצוע התוכנית
26	המבנה הארגוני
32	קשיים
33	העצמה
37	דיון וסיכום
37	המבנה הארגוני
41	האוכלוסייה
42	התוכנית והפעילות

תוכן העניינים (המשך)

43	העצמה
45	הקשיים
48	נקודות חולשה וחוזק של התוכניות
51	ביבליוגרפיה
53	נספחים

נספח מס' 1 : טבלת איסוף הנתונים בפרויקט "המועדונים"
נספח מס' 2 : טבלת איסוף הנתונים בפרויקט "המרכזים"
נספח מס' 3 : דוגמא לפעילות במרכזים. תכנית הפעילות לחודש ינואר 2005
נספח מס' 4 : דוגמא לפעילות במועדונים : הפעילות במועדון החד הוריות
על פי דיווח של מפעילת המועדון.

מבוא

הדוח שלהלן מבקש לסכם שתי שנות פעילות ראשונות של שתי תכניות שהופעלו במקביל בעיר רהט בשיתוף המוסד לביטוח הלאומי וגורמים נוספים. שתי התכניות הציבו לעצמן מטרה לפעול להעצמת הנשים הבדואיות בעיר באמצעות הקניית ידע ויצירת מסגרת לפעילות חברתית וקהילתית. התכנית האחת, "מועדוני נשים ביתיים" להעצמת נשים בדואיות (להלן, "פרויקט המועדונים"), מופעלת על ידי עיריית רהט במסגרת הפעילות הקהילתית במחלקת הרווחה ושותפים לה הביטוח הלאומי ומשרד העבודה והרווחה. היא החלה את פעולתה ב- 2.3.03 ומתוכננת להסתיים ב- 2.3.06, בתום שלוש שנים. התכנית השנייה, פרויקט להעצמת נשים (להלן, "פרויקט המרכזים"), הופעלה במשותף על ידי עמותת "עדן" ועמותת "צעד קדימה". זהו פרויקט דו-שנתי שהחל לפעול ב-17.2.03 והסתיים בסוף בפברואר 2005.

קווי הדמיון בין התכניות רבים. הנחות היסוד של יוזמי התכניות היו שהחברה הבדואית שרויה במשבר שנובע מתהליך המעבר מחיי נדודים לעבר עיור. הנשים, אליבא דמתכנני הפרויקטים, יכולות לשמש מנוף לשינוי החברה כולה, אם יעברו תהליכי העצמה. התכניות בחרו להעצים את הנשים באמצעות הקניית השכלה ועידוד פעילות חברתית. שני הפרויקטים בחרו להקים מרכזי למידה שיהיו זמינים לנשים, ואשר בהם יועברו הרצאות וקורסים בנושאים שונים ומגוונים, ביניהם גם קורסים להכשרה מקצועית. מרכזי הלמידה יהיו גם מסגרת לפעילות חברתית וקהילתית, ויכללו להוות קבוצת תמיכה פוטנציאלית למשתתפות. ההבדל המרכזי בין הפרויקטים הוא באופיים של מרכזי הלמידה שהקימו – מועדונים ביתיים לעומת מרכזים שכונתיים – הבדלים שעליהם נעמוד בהמשך הדוח.

המודל שבו בחרו שני הפרויקטים הוא ייחודי. בניגוד למודלים של העצמה שנסקרו בספרות, בהם מחפשת המדינה דרכים להעצים מיעוטים הסובלים מדיכוי ועוני, בשתי התכניות האלה החברה המעצימה היא החברה הבדואית עצמה. הגורמים המתערבים הפועלים להעצמת אוכלוסיית הנשים הם אנשי המקום הפועלים בתוך עירם ובמסגרת האוכלוסייה שלהם. הדיכוי שאוכלוסיית הנשים סובלת ממנו הוא דיכוי מידי החברה שלה עצמה.

הפרויקטים מבקשים לפתח בנשים את האומץ לדרוש מקום בתוך משפחותיהן שלהן. לגורמים חיצוניים (עמותה יהודית, או עובדת רווחה יהודיה) יש השפעה מעניינת של מגע של עבודה משותפת ולא מגע של הנחייה.

ההערכה ליוותה את שני הפרויקטים בשנתיים הראשונות לפעילותם, ודוח זה מסכם את הפעילות שנעשתה בהם למן הקמתם, ומנסה להשיב על השאלה באיזו מידה הושגו המטרות, קרי, האם ניכרת העצמה בקרב המשתתפות בפרויקט. כמו כן, נדרש הדוח לשאלה האם התשתית שהקימו הפרויקטים חזקה דיה לאפשר המשך של היוזמות הללו גם באופן עצמאי.

העצמה הפכה בשנים האחרונות לגישה טיפולית מקובלת בעבודה קהילתית ובעיקר בעבודה עם אוכלוסיות חלשות ונחשלות הסובלות מאפליה ומקיפוח חברתי וכשיטה לשיפור מדיניות הרווחה והשירותים החברתיים האישיים. המגזר הבדואי בישראל עובר בעשורים האחרונים תהליך מזורז ודרמטי של עיור אשר יש לו השלכות מרחיקות לכת על החברה הבדואית כולה, ועל מעמדן של הנשים בחברה זו בפרט. בסקירה שלהלן נעמוד על מצבן של הנשים בחברה הבדואית ונתאר בקצרה את הרעיונות המרכזיים בגישות ההעצמה בטיפול קהילתי ועל הקשר בין השכלה להעצמה.

סקירה תאורטית

הבדואים בנגב

החברה הבדואית מהווה מקרה פרטי של תהליך אוניברסלי של מעבר חברות נוודיות שחיו על מרעה, ובשלב מסוים עברו להתיישבות קבע (Meir, 1997). התהליך שהחל, למעשה, כבר בראשית המאה ה-19, התעצם משנות השישים של המאה ה-20 ואילך כאשר ממשלות ישראל אימצו מדיניות שעודדה את מעבר הבדואים ליישובי קבע. עד כה הוקמו שבעה יישובים מוכרים: חורה, כסיפה, לקייה, ערערה בנגב, רהט, שגב שלום, ותל שבע. לרהט יש מעמד של עיר, וליתר היישובים מעמד של מועצה מקומית. בנוסף על העיירות, יש בנגב 46 כפרים לא מוכרים שהקמתם לא קיבלה את אישור מוסדות התכנון (שנתון סטטיסטי, 2004).

האוכלוסייה: גודלה של האוכלוסייה הבדואית בנפת באר-שבע בשנת 2002 הוערך בין 138,000 ל-159,000 נפש¹. מספר התושבים ביישובים המוכרים בשנת 2002, עמד על 82,700 נפש, שהיוו בין 60% ל-52% מהאוכלוסייה הבדואית בנפת באר-שבע. שאר האוכלוסייה חיה ביישובים לא מוכרים. על פי הנתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, היישובים הבדואים מאופיינים בריבוי טבעי גבוה ובשיעור גבוה של אוכלוסייה צעירה: בשנת 2000 היוותה אוכלוסיית הפעוטות עד גיל 4 רבע מכלל האוכלוסייה המוסלמית בנפת באר-שבע, לעומת 10.3% באוכלוסייה בישראל. הריבוי הטבעי בקרב המוסלמים בישראל עמד על 32.92 לאלף נפש לעומת 15.51 בישראל.

השפעת העיור על החברה הבדואית: ניתן להצביע על שני תהליכים מרכזיים שנגרמו כתוצאה מהמעבר מנוודות ליישובי קבע: המבנה החברתי המסורתי מתרופף ומתחיל תהליך של אינדיבידואליזציה. יחידים בחברה מנתקים עצמם בהדרגה מקשרים שחייבו אותם לשבט ומונעים על ידי מערכת ערכים אישית ומורכבת יותר. שינויים אלה שוחקים את תקפותם של המוסדות החברתיים המסורתיים – המשפחה המורחבת והשבט, ויוצרים צורך בחיפוש אחר מוסדות אלטרנטיביים. בעקבות כך משתנה גם המבנה החברתי (Meir, 1997).

מעמד האישה הבדואית: טענה המושמעת תכופות היא כי המודרניזציה פגעה במעמד האישה הבדואית ודרדרה את מצבה מאחר שהמעבר ליישובי קבע והשינויים באורח החיים פגעו בתפקידיה המסורתיים של האישה הבדואית ורוקנו אותם מתוכן. המחזיקים בעמדה זו סבורים כי המעבר לכלכלה של משכורות, ביטול תפקידן המסורתי של הנשים כרועות צאן שבעטיו הפכו הנשים מיוצרות לצורכות, והמבנה הפיזי של יישובי קבע הבדואים גרמו לתלות כלכלית

¹ הנתונים מתייחסים לשנת 2002. הערכת המינימום מתבססת על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומשרד הפנים, ואילו הערכת המקסימום מתבססת על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה והמועצה האזורית לכפרים הלא מוכרים. ראה שנתון סטטיסטי לבדואים בנגב 2004, עמ' 18.

וחברתית של הנשים הבדואיות, הגבלת ניידותן, ולתחושת משבר זהות עמוק וחוסר הערכה עצמית (טל, 1995א, 1995ב; פנסטר, 1995; אחמד קאסם, 2002).

בן דוד (2004), לעומת זאת, דוחה את הטענה כי מצבן של הנשים הבדואיות קודם לתהליך המודרניזציה היה טוב יותר ממצבן הנוכחי, וגורס כי הטענות לפיהן נשים בדואיות טרם העיור זכו ליותר חופש, אין להן על מה להסתמך, והן לא יותר מאידיאליזציה של העבר. לדבריו "מעמד האישה הבדווית טרם עבר מהפך ממש" (בן דוד, 2004, עמ' 358) ונראה שהוא מכוון לכך שבחברה הבדואית הייתה הגמוניה גברית מאז ומעולם וזכות המילה האחרונה והקובעת הייתה נחלתם של גברים בעבר כפי שהיא בהווה. עם זאת, מאשר בן דוד כי אחד מתוצרי הלוואי של תהליך העיור הוא כבילתן של הנשים אל הבית (בן דוד, 1993) והתמעטות קשריהן עם העולם החיצוני אשר כל מגע אתו מתבצע באמצעות הבעל (מרקס, 1996). לאור זאת, הוא מסכים כי עיקר ההסתגלות לתהליך העיור נדרש מאוכלוסיית הנשים (בן דוד, 1993).

השכלה: עם התגברות תהליך העיור גוברת בקרב הבדואים הפנייה למערכת החינוך (מליץ, 1995; גלברמן וכץ, 1997). אכיפת חוק חינוך חובה גם לגבי הבנות הביאה לכך שאין הבדלים משמעותיים בין מספר הבנים למספר הבנות הפוקדים את ספסל הלימודים, ובשנים האחרונות מספר הבנות בחטיבה העליונה אף עולה על מספר הבנים (בן-דוד, 2004). אולם בצד הגידול, מתבלטת בעיה של נשירה גבוהה מן הלימודים, בעיקר בקרב בנים בכיתות הגבוהות בחטיבה העליונה (שנתון סטטיסטי 2004). נתונים על זכאות לתעודת בגרות מלמדים שהגם שמספר הזכאים לתעודת בגרות עלה, הרי שלרוב תעודת הבגרות של הבוגרים הבדואים היא באיכות נמוכה, המאפשרת את השתלבותם בלימודים גבוהים בעיקר במכללות (שנתון סטטיסטי, 2004). ואכן, מספר הסטודנטיות הבדואיות באוניברסיטאות עדיין קטן, אך הוא הולך וגדל ובעיקר במכללות למורים.

תעסוקה: תהליך העיור הביא לנטישת תחומי עיסוק מסורתיים והכנסתם של מקורות ונוהגי פרנסה השכיחים במשק המודרני. הפרופיל התעסוקתי של הבדווים נעשה דומה יותר ויותר לחתך התעסוקתי הכללי, וטווח המקצועות אצלם התרחב וכולל כיום: פועלים חקלאיים, נהגים, טרקטוריסטים, פקידים ומורים. שיעור האבטלה בקרב הבדואים בנגב הוא כפול מזה של היהודים באזור (Abu Rabia, 2000), ובסיס התעסוקה המקומי צר ואינו כולל תשתית תעסוקתית רחבה דיה פרט לשירותים ממלכתיים, ציבוריים ומוניציפליים בהם מועסק מיעוט התושבים.

נשים בדואיות בשוק העבודה: מספר הנשים הבדואיות המשתלבות בשוק העבודה הוא עדיין קטן מאוד. על פי בן דוד (1993), רק 8.4% מהנשים עבדו כשכירות מחוץ למשק ביתן ורק 3.4% דיווחו שהן מחפשות עבודה בפועל. זאת בזמן שיציאת נשים לעבוד בעולם המודרני הולכת וגדלה בהתמדה. ניכרים אמנם ניצני שינוי בהתייחסות ליציאת נשים לעבודה מחוץ לביתן, ואף מחוץ למקום היישוב בו גרה המשפחה, אולם אלו הם שינויים ראשוניים ביותר (טריגר ודוידסון, 2000).

המסורת החברתית-תרבותית השלטת עדיין רואה את מקום האישה במשק הבית ובטיפול בילדים. קושי נוסף העומד בדרכן של נשים בדואיות להשתלבות בשוק העבודה נובע מהיעדר השכלה מספקת והכשרה מקצועית.

סיכום: המעבר של החברה הבדואית לעיור יוצר מציאות חדשה של פירוק המבנה המסורתי-שבטי, ומעבר למשפחות גרעיניות הדואיות לפרנסתן ומקבלות החלטות עבור עצמן. משפחות אלה נחשפות לתרבות המערבית במדינת ישראל על פי חוק: הילדים, בנות ובנים, הולכים לבית הספר ורוכשים השכלה. אחוז קטן מגיע להשכלה גבוהה. הם נחשפים למנגנוני השלטון המקנים ביטוח בריאות וביטחון סוציאלי לאמהות החד-הוריות ולמשפחות ברוכות ילדים. הם נחשפים לתקשורת ולמקורות מידע רחבים, ונפגשים בתזונה חדשה. אולם מקורות התעסוקה מצומצמים, והאיסור על נשים לבוא במגע עם החברה הסובבת והדרתן ממעגל העבודה מביאים אותן לתלות כלכלית בגברים ולמציאות כללית של רמת חיים נמוכה. החשיפה לחברה המערבית, צפיפות המגורים בערים ביחס למגורים בעבר, ושבירת המוסדות המסורתיים של החברה גורמים לעליה באלימות בחברה ולפשיעה.

הגברים חופשיים לנוע בחברה הבדואית ומחוצה לה, ועסוקים רוב זמנם בפרנסת המשפחה מרובת הילדים, בעוד שהאישה נשארת בבית להתמודד עם השינויים: השכלת הילדים, התבגרות הבנות והבנים, תזונה, בריאות, סמים ומחלות גנטיות. למרות המעמד הנחות של האישה, יחסית לגבר, היא הציר המרכזי המנהל את חיי היום-יום וככזו יש בידה לעשות הרבה, כך על פי יוזמי התכניות להעצמת נשים, כדי לשלוט בחייה ובחיי משפחתה ולעזור לכולם להתמודד בהצלחה עם דרישות השינוי. מהלך זה איננו מתואם בהכרח עם הגברים ופעמים רבות נתפש כמנוגד לרצונם ולתפישה המסורתית של תפקידי האישה ומקומה במשפחה.

העצמה כגישה טיפולית בעבודה קהילתית

העצמה כגישה טיפולית בעבודה הקהילתית היא גישה תאורטית חדשה יחסית. למעשה, מדובר באוסף של תיאוריות שבאו לתת בסיס ליצירת מדיניות חברתית כבסיס לפיתוח כלכלי ותכנון, כסיוע למלחמה בעוני במדינות העולם השלישי, ואף בקשר של הדיון הפמיניסטי. המשותף לכל התיאוריות הוא המושג "העצמה" שפירושו: תהליך מעבר ממצב של חוסר אוניס למצב של שליטה יחסית בחיים, בגורל ובסביבה.

השוני בין הגישות הוא בהגדרת המטרה ובהיבטים של התהליך שעליו שמים דגש. יש הרואים בהעצמה תהליך שמטרתו מימוש הפוטנציאל האנושי (Robinson, 1994) ויש הרואים בו כלי לשינוי חברתי (סדן, 1996). בשני המקרים מדובר על שינוי בתחושות העצמי של הפרט והקהילה מתחושה של חוסר אוניס או חוסר ערך לעבר תחושה של יכולת ויצירתיות. רובינסון (1994) מוסיף ששינוי זה בתחושות בא לידי ביטוי בתכנים פנימיים וחיצוניים. בעיני רולנדס (1997) הממד האישי והקולקטיבי של ההעצמה קשורים זה בזה בקשר הדוק - ללא העצמה ברמה

האישית קשה מאוד ליחיד להיות פעיל בדרך שיתופית. סדן (1997) מדגישה מאוד את השינוי במעמד חברתי כמטרה של תהליכי העצמה. כמו כן, היא מדגישה שהעצמה היא תהליך אינטראקטיבי של הפרט עם סביבתו שבמהלכו חווים הפרטים מודעות פוליטית ביקורתית, מסוגלות לפעול במסגרת חברתית בשיתוף עם אחרים וכושר התמודדות ומאבק להשגת השפעה על הסביבה. רולנדס מוסיף בנקודה זו, שכדי להשיג כוח ויכולת להיאבק ולהשיג השפעה יש צורך במסה קריטית של משתתפים שהשיגו מידה של העצמה.

העצמה ולמידה: היות שהמיישמים גישות העצמה בטיפול מאמינים שלא ניתן להעניק העצמה כי אם לסייע לאנשים להפיק אותה מתוכם, עיקר תפקידם של מפעילי תכניות העצמה הוא לזמן ללקוחותיהם את ההקשר המתאים והמאפשר כדי שיוכלו לפעול בו להעצמתם (Giddens, 1984; Freire, 1985; Rappaport, 1987). אחד האמצעים לעשות זאת הוא באמצעות למידה. פריירה (1985) טוען שלמידה היא תהליך אישי שבמהלכו הופך אדם מודע לאפיוני אישיותו וסביבתו. מזירוב (1991) מוסיף שלמידה מאפשרת ללומד להכיר בכוחותיו ולהעריך מחדש את עמדותיו וגישתו. אחרים מדגישים שמודעות האדם לאופיו ולכוחותיו מגבירה את יכולתו להבין את ולשלוט על פעולותיו במטרה לנקוט פעולה ולשפר מצבים בחייו (Israel, Checkoway, Schulz & Zimmerman, 1994). ואכן, מרבית המחקרים מורים כי השכלה מאפשרת מינוף במישור התעסוקתי ובמעגלים אישיים, משפחתיים וקהילתיים, ושצל נשים שנחשפו להשכלה גברו הביטחון והדימוי העצמי והאמונה ביכולותיהן. (רכס, 1993; טוקטלי וגרבולסקי, 2004; רובינשטיין 2004; גילת והרץ-לזרוביץ, 2004; שפירא והרץ-לזרוביץ, 2004).

ההערכה

שאלות ההערכה

שאלות ההערכה היו זהות לגבי שני הפרויקטים :
האם מטרת הפרויקט ברורות ומשותפות לכל האוכלוסיות המעורבות?
מהי תוכנית ההתערבות ברמת ההצהרה והביצוע בפועל?
האם המבנה הארגוני מבטיח את השגת מטרת הפרויקט?
האם המבנה הארגוני מבטיח פעולה לאורך זמן?
האם ניתן לראות סימנים לתהליכי העצמה?
הישגים וקשיים.

איסוף הנתונים

צוות ההערכה: צוות ההערכה כלל חוקרת מלווה יהודיה, ומעריכה ערביה.
חוקרת מלווה: במחצית השנה הראשונה הייתה בתפקיד ד"ר מירי לוי רוזליס, ובשנה וחצי שלאחר מכן הגב' מירי מונק.
מעריכות: במהלך השנתיים היו בתפקיד שלוש מעריכות דוברות ערבית: הגב' עביר גאנס, ערביה מן הצפון בעלת תואר שני, הגב' האמה אבו קשק ערביה מן הצפון בעלת תואר ראשון, והגב' פאוזיה אבן חמד, בדואית מן הדרום, בעלת תואר ראשון. החילופין נבעו מהיות המעריכות סטודנטיות שעם גמר התואר, חוזרות צפונה, או מקבלות עבודה ועקב כך מפסיקות את עבודתן בפרויקט.

כלי הערכה²: איסוף וניתוח החומרים נעשה בכלים איכותניים. **איסוף חומרים:** תצפיות, ראיונות חצי-מובנים ומסמכים. ניתוח החומרים: ניתוח תוכן והצלבת מידע.

הרציונאל: העבודה עם אוכלוסייה דוברת ערבית, בעלת השכלה נמוכה, ובעלת תרבות מסורתית הכתיבה שימוש בכלי מחקר איכותניים בלבד. היה צורך ללכת אל הנשים למועדונים ולמרכזים, לקבל את הסכמתן, להסביר מהו ראיון, ולרשום מפיחן אל מה שיש להן לומר. שימוש בכלים כגון סקר ושאלון אינם באים בחשבון באוכלוסיה זו.

מגבלות תקציב: תצפיות וראיונות הם משאב יקר במונחים של עלות וזמן, ומגבילים, לכן, את כמות האוכלוסייה שניתן להגיע אליה. נתונים אלה יש לקחת בחשבון בפעולות ההערכה בפרויקטים באוכלוסייה במגזר הבדואי.

² את פירוט איסוף הנתונים ניתן לראות בטבלאות איסוף הנתונים במועדונים ובמרכזים. נספח מס' 1 ונספח מס' 2.

פרויקט להעצמת נשים – עמותת "עדן" ועמותת "צעד קדימה" ("פרויקט המרכזים")

הפרויקט להעצמת נשים ("פרויקט המרכזים") הוא פרויקט להעצמה אישית וקבוצתית בקרב נשים בדואיות ברהט. הפרויקט הוא תוצר של שיתוף פעולה בין שתי עמותות – עמותת "עדן" מן המגזר היהודי ועמותת "צעד קדימה" עמותה בדואית מקומית - אשר חברו יחד להפעלה משותפת של הפרויקט. תוכנית הפרויקט נוסחה ע"י עמותת "עדן" וקבלה את אישור הביטוח הלאומי. שיתוף הפעולה בין העמותות נוסח בחוזה ביניהן. המחויבות לעבודה משותפת של שתי העמותות נקבעה לתקופה של שנתיים.

במסגרת הפרויקט הוקמו שני מרכזים שכונתיים, ששימשו אכסניה לפעילות לימודית וחברתית. הכוונה הייתה לבנות קבוצות נשים בדואיות, חסרות השכלה ומקצוע, על פי השתייכות משפחתית ולהקנות להן כלים ומיומנויות להתפתחות והעצמה אישית, תוך מגמה להכשיר, בסופו של דבר, נשים מועצמות הפועלות בקהילה.

ייחודיות התכנית: התכנית מנוהלת על ידי שתי עמותות ממגזרים שונים (יהודי ובדואי), בעלות היסטוריה של שיתוף פעולה במטרה לקדם את החינוך ביישוב. עמותת "צעד קדימה" המקומית (העמותה הפנימית) מורכבת מקבוצה מעורבת של גברים ונשים. התכנית מתמקדת בלימוד קרוא וכתוב כמנוף להעצמה. כל אחד מהמרכזים המוקמים על ידי התכנית משרת מספר שכונות.

מטרות התכנית

לקיים תהליך של העצמה אישית וקבוצתית בקרב הנשים ברהט.
לחולל שינוי בסטטוס האישי, המקצועי והמשפחתי של האישה הבדואית ברהט.
ליצור מודל של שינוי חברתי שניתן להעתיק אותו לקהילות נוספות.

רציונל התכנית

בעלי ההצעה מניחים שהחברה הבדואית מצויה בתהליך של שינוי שמשפיע על כל אורח החיים. אורח החיים היום מציב בפני האישה תפקידים חדשים ועליה ללמוד למלא אותם. "ההשתתפות בפעילויות תיתן לגיטימציה לנשים להכיר ביכולות ובשאיפות האישיות שלהן, ולהיעזר במרכז ובקבוצת התמיכה לצורך מימושן".

מנהלי העמותות מאמינים שיש צורך בשינוי, שנושאי השינוי צריכים לבוא מקרב אנשי החברה בה מתחולל השינוי, וששיתוף פעולה בין שתי העמותות יכול לקדם ולהביא להצלחת הפרויקט. אנשי שתי העמותות באים מתוך היכרות רבת שנים עם השטח ועם רצון ברור לתרום לשינוי המצב.

מנהלי העמותות מסכימים כי המצב הכלכלי ביישוב קשה: רמת האבטלה גבוהה בקרב הנשים, רמת ההשכלה נמוכה, קיים מחסור במסגרות לנוער, כ-75% מהנשים הן אנאלפביות וכ-90% מהן אינן עובדות.

הפרויקט ממקד את המאמצים בנשים ורואה בהן מנוף לשינוי. השינוי לדעת מנהלי העמותות מתחיל מלמטה. הצעירים חשופים לשינויים בסביבה ומבקשים שינוי. האמהות נתפשות כמתווכות בין הצעירים והאבות בבניית אורח חיים מתאים.

הפרויקט מניח שהאינטרס האמיתי של הנשים הוא רכישת עמדה בתוך המשפחה, פיתוח תקשורת, עבודה על הזוגיות, תכנון המשפחה ויציאה לעבודה כדי להקל על הפרנסה. הפרויקט בא לעזור לאישה למלא תפקידים אלה דרך העצמה אישית ודרך פיתוח מודעות. האמצעי להעצמת האישה הוא ההשכלה שאמורה לחזק את מקום האישה בביתה, קודם כל בעיני ילדיה, ותאפשר לה לתפקד טוב יותר.

לאור זאת נקבעו למרכז שלושה תפקידים:

ללמד את הנשים בפועל תפקידים חדשים: איך תומכים בילדים ועוזרים להם להתקדם בלימודים, איך מחנכים נערים ונערות בגיל ההתבגרות, איך דואגים לבריאות המשפחה והאישה במסגרות החדשות. וכד'.

העצמה אישית: הכרה של האישה ביכולות האישיות שלה, וקבלת לגיטימציה לצרכים שלה כאישה וכאם.

קבוצת תמיכה: הפעילות במרכז תתבסס על אמון וקשר בין המשתתפות. קבוצת העבודה תהווה גורם תומך ומלווה.

הנושאים הנלמדים לכן, עוסקים ברכישת השכלה: קרוא וכתוב, ונושאים הקשורים לתפקודן של הנשים כאמהות.

אוכלוסיית היעד

לתכנית התקבלה כל אישה תושבת השכונה בגילאים 20-60.

מטרות אופרטיביות

הקמת שני מרכזים שכונתיים חדשים לנשים ברהט. בכל מרכז 45 נשים שיהוו את הגרעין לפעילות במרכז ויהיו שותפות לפעילויות הקבועות בו. מצופה שנשים אלה ייזמו פעילויות נוספות בהן יוכלו לקחת חלק נשים נוספות מהשכונה והמשפחה. בשני המרכזים ייקחו חלק באופן קבוע 90 נשים.

שלבי ביצוע התכנית

שלושת החודשים הראשונים הוקדשו לאיתור משתתפות, מנחים, מבנים והצטיידות. בחודש הרביעי הוכשר כוח-האדם ונבנתה תוכנית העבודה. החל בחודש החמישי ואילך, הופעלה התכנית.

המבנה הארגוני

הפרויקט מנוהל על ידי שתי עמותות ומתקצב בעיקר על ידי הביטוח הלאומי, אשר לו נדרש הפרויקט להגיש דוח אחת לחודשיים. יש בו שלוש רמות ניהול: מנהלי העמותות, רכזות הפרויקט, ורכזות השטח. מעל לרמות אלה מצויה **ועדת ההיגוי** של הפרויקט בה מיוצגים כל השותפים: שתי העמותות בכל שלוש רמות הניהול, נציגת הביטוח הלאומי פרויקטים מיוחדים, ואנשי הערכה.

ועדת ההיגוי

ועדת ההיגוי ממלאת בפועל שני תפקידים (א) פורום שבו נפגשים פעם בחודשיים כל השותפים. עוקבים יחד אחר ההתקדמות ומעלים נושאים ברמה של התייעצות. (ב) מפקחת על הביצוע. בהקשר לכך היא מחייבת נוהל עבודה של דיווח מצד העמותות וכתוצר לוואי יוצרת מודלינג לאופן ניהול מצופה.

ממצאי ההערכה מורים כי תוך שנת הפעילות הראשונה הושג מבנה ארגוני תקין שיכול להוות בסיס להמשך הפעילות לאורך זמן.

מנהלי העמותות

עד חודש אוקטובר 2003 חלוקת העבודה בין שתי העמותות הייתה ברורה באופן חלקי. ראשי העמותות תפשו עצמם כאחראיים על ניהול התקציב. על הדיווח לביטוח הלאומי הופקדה עמותת "עדן". עמותת "צעד קדימה" הייתה אחראית על עשיית רוב העבודה בשטח, קרי, גיוס הנשים

וטיפול בבעיות. בפועל ניהול הפרויקט בשטח הוטל על שתי הרכוזות של הפרויקט, והרכוזות מטעם עמותת "עדן" היתה עמוד תווך בפעילות.

המשא"ב – פורום ההנהלה

בהתאם לתכנית המקורית, הוקם במחצית השניה של השנה הראשונה צוות היגוי (משא"ב) שמנה ארבעה אנשים: שני מנהלי העמותות ושתי רכוזות הפרויקט. צוות זה אחראי על בניית תוכניות העבודה והמעקב אחר הפעילויות בשטח. המשא"ב הוא פורום של הנהלה שתפקידו לקבל החלטות בכל הנושאים של הפרויקט מגיוס הנשים, דרך הפעילות במרכזים, תחזוקת המרכזים, גבייה, שכירה ופיטורין של עובדים. פורום זה יוצר גם את אסטרטגיות הפעולה ואת דרכי המעקב אחר ביצוע ההחלטות.

רכוזות הפרויקט

רכוזות הפרויקט ממומנות ומתקצבות מתקציבי העמותות. מתקיים ביניהן שיתוף פעולה הדוק הכולל: עדכון, חשיבה משותפת, חלוקת תפקידים, מפגשים מתועדים, קבלת דיווח מן השטח על הפעילות, ומשוב תקופתי למורות. קיימת הבחנה ברורה בין סמכותן כרכוזות הפרויקט וסמכות מנהלי העמותות. הן פועלות להכנסת נורמות של אחריות ומקצועיות ומוודאות ביצוע התכנית.

בין הרכוזות מתקיימת חלוקת עבודה כדלקמן:

- משכורות: הרכוזות מטעם "צעד קדימה" אמורה לאסוף את הדיווח על עבודת המורים, ולמסור לרכוזות מטעם "עדן". האחרונה מאשרת את הדיווח ומעבירה להנהלת חשבונות להוצאת תלושים וצ'קים.
- ניהול כ"א: גיוס מורים ופיטורין. הרכוזות מראיינות יחד מועמדים ומחליטות יחד על פיטורים. החלטות שלהן צריכות לקבל את אישור מנהלי שתי העמותות.
- דיווח: רכוזות עמותת "עדן" הייתה אחראית על הדיווח לביטוח הלאומי. האחריות על שמירה על קשר עם צוות ההערכה ועדכוננו באשר למתרחש בשטח הייתה בתחילה נחלתה של רכוזת עמותת "צעד קדימה" אך במשך הזמן, שתי הרכוזות דאגו לעשות זאת.

מהחלוקה הפנימית בין שתי הרכוזות ניתן לראות כמה מגמות. חלוקת אחריות בין העמותות – אחת על התקציב והשנייה על גיוס כוח האדם. במערכת היחסים שבין שתי הרכוזות ניתן לראות מערכת מורכבת: חלקה פיקוח, חלקה הדרכה וחלקה של שיתופיות.

פיקוח, הנחיה ודיווח :

רכזות הפרויקט מנהלות שיגרה של פיקוח, הנחיה ודיווח בהקשר לפעילות במרכזים. לשם כך הן נפגשות בקביעות לפחות פעם בשבוע, מבקרות במרכזים כדי להיפגש עם רכזות השטח ולהנחות אותן, ונפגשות פעם בחודש עם צוות המורים.

רכזות השטח

בראש כל מרכז עומדת רכזת שטח. היא ממונה על ידי עמותת "צעד קדימה". באופן כללי, תפקיד הרכזות הוא גיוס נשים, אחזקת המרכזים, גביית תשלום, ושמירה על קשר עם הנשים. רכזות השטח מהוות את המדרג הביצועי במבנה הארגוני של הפרויקט.

תפקידי רכזות השטח :

- אם בית : הרכזות דואגות לתחזוקת המרכז וניקיונו.
- גיוס נשים לקורסים : הרכזות יוצאות יום בשבוע לעבודת שטח לצורך גיוס נשים חדשות למרכזים. הן אמורות לפרסם בשכונות את המידע על קיום קורסים. על הלוח במרכז מתפרסמות הסדנאות השונות ומועד התחלתן. הרכזות רושמות את הנשים לסדנאות.
- דאגה לניהול תקין של הקורסים : הרכזות אמורות להזכיר למורות שהנכחות חובה. בחודשים הראשונים לפעילות היו מקרים שבהם לימדה רכזת השטח במקום מורה שנעדרה, אולם במהלך המחצית השנייה של השנה הראשונה סוכם שרכזות השטח לא ילמדו בשום מקרה.
- תפקידי פיקוח : רכזת השטח אמורה לדאוג שהנשים תגענה לשיעורים, ולדווח על נוכחות המורים. זהו הבסיס לתשלום המשכורת.
- גביית תשלום : הרכזות אמורות לגבות תשלום סמלי עבור השתתפות בפעילות המרכז ולהעבירו לרכזת מטעם עמותת "עדן". בפועל כמעט ולא היתה גבייה של כספים.
- דיווח : רכזות השטח אמורות לדווח פעם בשבוע על מה שקורה במרכז לרכזות הפרויקט.

מודל העבודה

בשנה הראשונה התאפיין המודל הארגוני בריכוזיות ובפעולה מלמעלה למטה. בשנה השנייה לפעילות התחזק המדרג הביצועי במבנה הארגוני וחל שדרוג בתפקידי רכזות השטח. לאורך שנות הפרויקט חלה התחזקות של המדרג הביצועי במבנה הארגוני ע"י הרחבת הסמכויות של רכזות השטח.

הפעילות במרכזים

הקמת המרכזים ארכה ארבעה חודשים, כמתוכנן. הוקמו שני מרכזים שכונתיים האחד בשכונה 7 והשני בשכונה 21. בשני המרכזים מתקיימת פעילות בבוקר ובצהריים בין שלושה לחמישה ימים בשבוע.

המרכז בשכונה 21 משרת 6 שכונות. כל שכונה מכילה בין 3-5 משפחות. חמש שכונות מתוך שש מאופיינות באורח חיים מודרני יחסית. שכונה 21 שבה ממוקם המרכז היא מסורתית. אולי מסיבה זו המרכז ממוקם בה, כדי לאפשר לנשים מן השכונה להגיע למרכז.

המרכז בשכונה 7 משרת 4 שכונות, סך הכל 15 משפחות. המרכז ממוקם בשכונה 7 בעלת אורח חיים מודרני בעוד ששתי השכונות 4 ו-5 הן שכונות בעלות אורח חיים מסורתי. המצב הסוציו אקונומי בשכונות שונה. חלקן שכונות מצוקה וחלקן במצב כלכלי טוב.

המרכז מפגיש נשים ממשפחות שונות מסורתיות אדוקות ועד מודרניות יחסית, נשים החיות במצוקה כלכלית ועד מצב כלכלי טוב יחסית. הנשים בכל אחד מהמרכזים פוגשות מגוון רחב של נשים מבחינת המוצא המשפחתי, הגיל, מספר הילדים, נשים מקומיות או זרות, מעמד הנשים בבית כאישה ראשונה או שניה, ומצב סוציו אקונומי. טווח הגילים של הלומדות הוא רחב: מ-20 עד 60.

במרכזים נשים בעלות אופי שונה. חלקן פתוחות יותר לקבל, מתמידות, ובעלות מוטיבציה, בעוד אחרות נתקלות בבעיה להגיע אל המרכזים בשל המרחק או התנגדות מצד הבעל.

גיוס הנשים: גיוס הנשים ניתקל בקושי וקיימת גם נשירה. הקשיים נובעים מאופי השכונות בעיקר בקשר לרמת הנכונות לשינוי. מערכת הבחירות ליישוב במחצית השניה של 2003 העיבה על פעילות הגיוס.

טיפול בילדי המשתתפות: ההחלטה העקרונית הייתה שהפרויקט לא לוקח אחריות על תעסוקת הילדים. הבעיה הזאת עולה בעיקר בקיץ כאשר הילדים בחופשה.

תוכן הפעילות: בשני המרכזים מתקיימת פעילות דומה שעיקרה לימוד קרוא וכתוב בעברית ובערבית, ובמרכז אחד מתקיים קורס באומנות. על הפעילות הקבועה הזאת נוספו הרצאות שונות שמטרתן הקניית ידע בנושאים כגון בריאות, זכויות, והתמודדות עם בעיות במשפחה. במהלך השנה השניה נפתחו קורסים נוספים, כגון, מחשבים, כפי שיפורט בהמשך בסקירת הפעילות בשנה הראשונה ובשנה השניה.

המורות

המורות לעברית וערבית: מספר המורות גדל מארבע בראשית הפרויקט לשמונה עם סיומו. צוות ההוראה לא היה קבוע למעט שתי מורות שליוו את הפרויקט מראשיתו.

השכלה, וותק, וניסיון: כוח ההוראה בפרויקט מורכב ממורות צעירות בעלות ותק מועט יחסית (עד ארבע שנות הוראה). מבחינת השכלה, מדובר במורות בעלות רקע הטרוגני (למן מתנדבות בוגרות תיכון ועד מורה בעלת תואר מוסמך).

מספר הקבוצות: מספר הקבוצות בכל מרכז לא שמר על יציבות לאורך שנות הפעילות. למשל, בשנת הפעילות הראשונה היו במרכז אחד שש קבוצות ללימוד עברית וערבית, אך תוך זמן קצר ירד מספרן לארבע עד חמש, ולבסוף שלוש עד ארבע קבוצות.

מספר המשתתפות: מספר המשתתפות לא שמר על יציבות לאורך שתי שנות הפעילות. בשנה הראשונה היו בשיא 116 נשים אך נכון לאוקטובר 2003 ירד מספרן ל-59! כלומר, נשירה גבוהה. בעקבות זאת נעשתה במחצית השנייה של השנה הראשונה עבודת שטח במשפחות ודרך בתי הספר והפרויקט הגיע ל-130 משתתפות.

שיטת ההוראה

הקורסים בשפה התקיימו פעמיים בשבוע בכל פעם שעתיים ולא בימים עוקבים כדי שיהיה לנשים מספיק זמן לתרגל את הנלמד בין שיעור לשיעור. הנשים שנרשמו לקורסים בעברית ובערבית עברו מיון על פי רמת הידע לקבוצות של מתחילים ומתקדמים על מנת לבנות קבוצות הומוגניות. המורות עבדו על קידום כל הנשים יחד. היעדרות של נשים, לכן, יצרה בעיה מכיוון שהמורות חשו שהן צריכות לחזור על מה שלימדו בשיעור הקודם כדי לסגור את הפער. בקרב הנשים לא הוטמעה הנורמה שעליהן להשלים בעצמן את הפער או להיעזר בחברותיהן ללימודים. ההוראה נעשתה בעזרת ספרי לימוד, עם דגש על דיבור. מידי כמה זמן הועבר מבחן הישגים. מדיווחי המורות עלה שרוב הקבוצות לומדות ומתקדמות יפה. הנשים סיפרו למורות שהן יכולות לקרוא בעצמן, והן יכולות לעזור לילדים בשיעורים. הן העידו שהן זוכות לפרגון מהמשפחה, וגאות בהתקדמותן.

תפקיד המורות

המורות שיתפו ביניהן פעולה לגבי בחירת ספרי הלימוד, הן נהגו להיפגש פעם בחודש עם רכזות השטח ורכזות הפרויקט כדי לדווח ולהעלות בעיות. בתום המפגש יצא סיכום של רכזת "עדן" שבו תועדו הנוכחים, הבעיות שעלו, הפתרונות שהוצעו ומה לקח כל אחד על עצמו לבצע. במפגש הבא נבדק מה נעשה והאם חל שיפור במצב.

המורות ראו את עיקר תפקידן בהקניית ידע בתחום הדעת שלשמו נשכרו: כלומר, ללמד את הנשים עברית או ערבית. הן לא חשבו שתפקידן ליצור קבוצות תמיכה או לעודד לחשיבה מעצימה. נראה שהמורות, למעט מורה אחת לעברית, לא השתמשו בקורס כמנוף להטמעת רעיונות העצמה.

הפעילות בשנה הראשונה לפרויקט³

הפעילות במרכזים החלה בקורסים קבועים לאורך זמן ללמידת קרוא וכתוב. זה היה המנדט הראשון והמרכזי של הפרויקט. בחצי השני של השנה הורחבה התכנית לעבר פעילויות שאינן קבועות כגון הרצאות, פעילויות חברתיות ויזמות.

המרכזים פעלו בין ארבע לחמישה ימים בשבוע, 2-4 שעות ביום. במסגרתם התקיימו 6-8 קורסים.

התכנים: עברית, ערבית אומנות, טיפוח ותזונה סדנת הורות.

תדירות: הקורסים לשפות התקיימו פעמיים בשבוע בימים לא עוקבים, שעתיים כל פעם. הקורס באומנות נלמד במרכז אחד בלבד, מפגש שבועי אחד בן שעתיים.

פעילויות נוספות: במרכזים התקיימו פעילויות אחרות בשכיחות של פעם בשבוע, כגון: הרצאות על אלימות במשפחה, טיפוח ותזונה נכונה, קישוט המועדון, ביקור בתערוכה בעומר, טיול ליפו ועוד.

פעילות חינוכית של אמהות וילדים במרכז "חוויה"

נשים משני המרכזים יצאו לפעילות של אמהות וילדיהן במרכז "חוויה" בקיבוץ מגן. הפעילות התקיימה גם במהלך שנת הפרויקט השניה באותה מתכונת.

הוצאת עיתון

בינואר 2004 החלו בהתארגנות לקראת הוצאת עיתון של משתתפות המרכזים. הוחלט שהעיתון יופיע בעברית וערבית ויכלול את הנושאים הבאים: מידע על העמותות, אקטואליה, סיפור אישי, חינוך, חיי הבדואים, פתגמים, שירים, דת מתכונים ומספרי טלפון חשובים.

³ דוגמא לפעילות במרכזים ראה נספח מספר 3.

ההתארגנות להוצאת העיתון החלה בסוף ינואר 2004. הגיליון הראשון של העלון, שנשא את השם: "הידע הוא אור", חולק לנשים ב-12 במאי. ב-10 באוגוסט נערכה ישיבת היערכות לקראת הוצאת הגיליון השני. נכחו שתי רכזות הפרויקט, שתי רכזות השטח וארבע מורות. הוחלט שכל מורה תעבוד עם הקבוצה שהיא מלמדת חודש שלם על נושא העיתון. המורות חילקו ביניהן את תחומי האחריות והנושאים. עד לסיום שנת הפרויקט העיתון לא יצא לאור.

פעילות חברתית

במהלך השנה הראשונה לפעילות התגבשה מסורת של פעילות חברתית מגוונת בקרב הנשים המשתתפות בפעילויות. בין היתר נערכו חגיגות לרגל חגים, ביקור של חולות ונעדרות, קישוט המרכזים, והחלה מסורת של אירוח נשים ממרכז אחד לארוחה חגיגית על ידי נשות המרכז השני. ראשיתה של פעילות זו במחצית פברואר 2004. פעילות נוספת שהתקיימה כחלק מהפעילות החברתית הייתה יציאה לטיולים, כאשר הטיול הראשון, ליפו, התקיים ב-4.3.04.

יזמות

לקראת סיום שלב א' של קורס אומנות (12 מפגשים) הוחלט להמשיך בפעילות אך להתקדם מבחינת המוצרים והטכניקות ולחפש ערוצי שיווק למוצרים, למשל, באמצעות תערוכה.

לסיכום: הפעילות במרכזים החלה עם לימוד קריאה וכתביה בעברית וערבית. במהלך השנה הועבר שאלון כדי לברר מהם הרצונות והצרכים הנוספים של הנשים. בעקבותיו היו רעיונות וניסיונות להוסיף קורסים קבועים נוספים. בחצי השני של השנה התרחבה הפעילות במרכזים וקיבלה פנים נוספות: חברתיות, קנית ידע, יזמות ו"נתינת קול" לנשים בציבור. פעילויות אלה היו חד-פעמיות במובן שעדיין לא נכנסו לשגרה ולא הפכו לתוכנית ברורה ומגדרת.

הפעילות בשנה השנייה לפרויקט

הפעילות בשנה השנייה התאפיינה בהמשכיות וחידוש: נמשכו הקורסים להוראת קרוא וכתוב בעברית ובערבית, ואליהם התווספו קורסים עם גוון של הכשרה מקצועית, כגון, קוסמטיקה, מחשבים, לימודי תיאוריה (הכנה לטסט), סדנה למדריכות לגיל הרך, הפקת עיתון ועוד. ניסיון לפתוח קבוצת לימוד באנגלית באחד המרכזים נכשל מחוסר נרשמות. חלק מהיזמות שהועלו, כגון לימוד תפירה, לא קרמו עור וגידים. במקביל המשיכו להתקיים סדנאות קצרות, והרצאות וכן פעילויות משותפות לשני המרכזים דוגמת טיולים ופעילויות חינוכיות ("חוויה" בקיבוץ מגן), אירוח נשים ממרכז אחד על ידי המרכז האחר. הפעילות הלימודית המשותפת הביאה לקרבה בין הנשים ולרצון לתמוך זו בזו. הדבר בא לידי ביטוי בעריכת ביקורי נשים אצל חברותיהן שנעדרו מהפעילות.

מספר המשתתפות: נכון לחודש יוני 2004 למדו בשני המרכזים 146 נשים (78 במרכז אחד, ו-68 במרכז השני), ו-105 נשים היו רשומות לקורסים שטרם נפתחו (50 במרכז אחד, ו-55 מהמרכז השני).

קורסים חדשים (לא כולל הכשרה מקצועית)

קורס דת ומורשת: הקורס אמור היה להיפתח בשני המרכזים. אך נפתח רק במרכז 7, שדווח על התחלת הקורס בסוף חודש מאי, לאחר שב-12.5, בפעילות משותפת לשני המרכזים, הציגה המורה למורשת בפני הנשים את תכני הקורס: איך האמהות ידברו עם הבנות שלהן על החתונה; איך תתייחס הכלה ביום החתונה שלה אל בעלה; יחסים בין אמהות לבנותיהן המתבגרות: היגיינה ווסת⁴

תפנית לעבר תעסוקת נשים ופעילות בקהילה

בשנה השניה נפתחו במרכזים קורסים חדשים שמטרתם היא הכשרה במקצועות שנשים יכולות לעבוד בהם.

טיפוח ותזונה נכונה: הקורס הועבר בשני המרכזים ע"י מנהלת אזור בחברת ז'נס קוסמטיקס. משך הקורס 4 מפגשים והוא החל בסוף מרץ 2004. המטרה הכרת הנושא כהכנה לקראת אפשרות ללמוד קורס מקצועי יועצות יופי לאיפור וספרות. מספר המשתתפות ממרכז 21 היה בין 10 ל-17 נשים.

קורס תיאוריה בנהיגה: ב-17 למאי דווח על כך שרשומות כבר 25 נשים לקורס תיאוריה בנהיגה, אבל עדיין אין מורה בערבית לקורס. ב-9 בספטמבר נמצאה מורה דובר ערבית בשם פרידה. עלות הקורס 100 ₪ ועוד 50 ₪ עבור ספר לימוד ברכישה מרוכזת דרך הפרויקט. הרכוזות דואגות להרשמה ולתשלום. ב-12 באוקטובר נערך מפגש הכרות עם המורה. מראיון שהתקיים עם אחת הנשים במרכז 7, עלה שהקורס התקיים.

סדנה לגיל הרך: הסדנה החלה במאי, והועברה על ידי "גוונים בקהילה". מטרתה להכשיר מדריכות לגיל הרך. משך הקורס 12 מפגשים בני 3 שעות כל אחד. הקורס החל ב-20 במאי. המפגשים התקיימו אחת לשבועיים, כל מפגש כלל חלק לימודי וסדנת יצירה. מספר המשתתפות: 8. לסדנה צד יישומי. כל זוג נשים היה אמור להעביר את אותה סדנה לקבוצה של אמהות.

⁴ מתוך דוח סיכום פעילות ומפגשים לחודש מאי שמסרה רכות המועדון.

קורס מחשבים: במרכז 7 הקורס תוכנן להיפתח ביוני 2004 אך נראה שפגישת ההיכרות עם המנחה התקיימה רק ב-19 באוגוסט. במרכז 21 הקורס החל בחודש מאי, והתקיים במרכז מולטי סנטר, אחת לשבוע למשך שלוש שעות. המנחה הוא מתכנת מחשבים שעבד בעמותת אגיאיל כמדריך מחשבים במולטי סנטר, מרכז תפוח, ומרכז להבה למבוגרים ובני נוער. לקורס נרשמו 10 נשים, שתיים מהן, שלא ידעו קרוא וכתוב התקשו מאוד להתמודד עם חומר הלימוד. הנוכחות בקורס הייתה יציבה ורוב הנשים הרשומות הגיעו לשיעורים.

קורסים שלא נפתחו: במהלך השנה נעשו ניסיונות לפתוח קורסים נוספים כגון: קורס תפירה וקורס איפור מקצועי לכלות. היוזמות הללו נכשלו למרות שהייתה היענות עקרונית של הנשים. קשיים לוגיסטיים (מציאת סדנא מתאימה, ומורה מתאים), עלויות גבוהות, וחוסר נכונות של הנשים לשלם דמי השתתפות מנעו, בסופו של דבר את פתיחתם של קורסים אלה.

פעילות בקהילה

ועדי הנשים: בכל מרכז פעל ועד נשים שהורכב מנשים שהתנדבו לתפקיד. מפגשי הוועדים התקיימו בדרך כלל במרכזים למעט מקרים שבהם התקיימה הרצאה לשני הוועדים במשרדי עמותת "צעד קדימה". ועדי הנשים היו אמורים להוביל את עיקר הפעילות בקהילה אך פעילותם לא הייתה יציבה ודומה שלרוב היו רכזות השטח הרוח החיה מאחורי פעולתם. פעילות אינטנסיבית של הוועדים הורגשה במאי 2004 ובמהלכה יזמו הנשים מכתבי תלונה לגנת שמשחררת את הילדים מוקדם מדי, ולטיפת חלב, במחאה על הכוונה להעביר את התחנה לשכונה מרוחקת. הן גם לקחו על עצמן לתכנן "יום הילד" בקיץ, ולתכנן פעילות לילדים בביה"ס לחינוך מיוחד. אך לאחר מכן פחתה מאוד פעילות הוועדים והפכה לבלתי מורגשת כמעט.

שיתוף פעולה עם ארגונים אחרים: ב-31 באוגוסט נוצר קשר של שיתוף פעולה עם הפרויקט של העמותות ובין הפרויקט להעצמת נשים במועדונים ביתיים של עיריית רהט. רכזות הפרויקט בעירייה היו אמורות להנחות את נשות הוועדים במרכזים בפעילות קהילתית ואילו הנשים ממועדון החד הוריית בפרויקט העירייה היו אמורות ללמוד במרכז 7.

קשיים

ההערכה מצביעה על קשיים המלווים את הפרויקט מראשיתו ואשר לא נמצא להם פתרון:

קביעות הצוות: שינויים פרסונליים אפיינו את צוות הפרויקט, ובעיקר את נציגי עמותת "צעד קדימה". הדבר הורגש במיוחד באוקטובר 2004 כאשר רכזת הפרויקט מטעם צעד קדימה יצאה ללימודים וחודשיים מאוחר יותר יצאה רכזת הפרויקט מטעם עמותת עדן. אמנם נראה שהפעילות הקבועה במרכזים לא נפגעה בשל חילופי גברי אלה, לא מן הנמנע שהדבר נובע

מהתחזקותו של המדרג הביצועי (רכזות השטח), עם זאת, מתקבל הרושם שבעטיים של חילופים אלה נפגעו התכנון וההתארגנות לפעילות המשך עם תום הפרויקט.

הגביה: עבור השתתפותן בפעילויות גובה הפרויקט מהנשים סכום סמלי במטרה להגביר את מידת המחויבות והרצינות שלהן ולעודד אותן להתמיד בפעילות. לאורך כל תקופת הפרויקט היווה נושא הגביה בעיה אשר לא נמצא פתרון שהשביע את הדעת.

נוכחות – גודל הקבוצות: גודל הקבוצות בשני המרכזים קטן בהרבה מהמינימום הנדרש. ברוב השיעורים שהתקיימו בחודשים מרץ ואפריל 2004 נכחו בין 7 ל-11 נשים בלבד. בקבוצת ה"עברית למתקדמים" נכחו בדרך כלל פחות מחמש נשים בכל מפגש. בעיית הנוכחות החמירה בתקופת החופש הגדול, כאשר חלק מהנשים נשארו בבתיהן להשגיח על ילדיהן. אך גם קבוצות שבהן אין שיעור היעדרויות גבוה הן קטנות מהנדרש. נראה שלפעמים נפתחים קורסים לקבוצות קטנות, ובמקרים אחרים, הקבוצות מצטמקות בשל נשירה של הנשים במפגשים הראשונים.

קביעות הנשים ומחויבותן ללימודים: במרבית הקורסים יש קבוצה יציבה של נשים "רציניות" שמגיעות למירב הפעילויות ומשקיעות בלימודיהן. הסיבות להיעדרויות הן: בעיה רפואית (כולל הריונות ולידות) שלהן או של אחד מבני ביתן, שמחות משפחתיות (חתונת הבת), נסיעה לסעודה, פטירה של בני משפחה, והתנגדות הבעל. רק לעתים רחוקות העלו הנשים את נושא התשלום כגורם להפסקת הלימודים.

הטרונגניות של הכיתות: למרות מספר התלמידות הקטן בכל כיתה, ולמרות העובדה שהלומדות עברו מיון וסיווג לפי רמה, הפערים ברמותיהן של התלמידות בכל קורס הם גדולים. נראה שהסיבות המרכזיות לכך הן שבקרב הלומדות אין נורמה של השלמת החומר באופן עצמאי כאשר הן נעדרות או מאחרות, ושיטת ההוראה לפיה המורה מלמדת את הכיתה כולה, יוצרת מצב שבכל שיעור המורה נאלצת לחזור על חומר שכבר נלמד, לטובת אלה שהחסירו, גם אם מדובר בתלמידה אחת בלבד המעכבת כיתה שלמה.

גיוס: הגיוס הוא פונקציה מרכזית ותמידית בעבודת רכזות השטח. עם זאת, במחצית השנייה של שנת הפעילות השנייה, ניכרה האטה בקצב הגיוס, משום שרכזות השטח חשות כי קיימת מודעות בציבור לפעילויות העמותה. אולם, העובדה שנפתחים קורסים מעוטי משתתפות מלמדת כי היה מקום להרחיב את מלאכת הגיוס.

העצמה

כדי להשיב על השאלה באיזו מידה העצים הפרויקט את המשתתפות נערכו ראיונות עם חמש נשים ועם קבוצת מיקוד שמנתה חמש נשים אף היא. אופי החומרים העולה מקבוצת המיקוד שונה בחלקו מהחומרים העולים מן הראיונות האישיים. ייתכן שהשונויות בין החומרים נובעת

מכך שהנשים בקבוצת המיקוד התקשו לדבר על נושאים קשים כגון תחושת דיכוי ועל רצונותיהן, בשל החשש שהדברים יועברו לאוזניים לא רצויות. נציג להלן את הממצאים שעולים משני סוגי הראיונות.

ראיונות

המראיינות הן נשים שאינן עובדות מחוץ לביתן וכולן אמהות לילדים. שלוש מהן גרושות. להלן עיקרי דבריהן:

מאפייני הנשים: הנשים שרואינו הן נשים נשואות ואמהות לילדים. מספר הילדים שלהן נע בין אחד לשבעה ילדים. שתיים אינן ילידות האזור. אחת נולדה בכפר ליד שכם והשנייה בעזה. השתיים האחרות הן בנות המקום.

השקפת העולם של הנשים: יש הסכמה גורפת, בין הנשים, שהלימוד הוא דבר חשוב לבנים ובמיוחד לבנות מכמה סיבות: הלימודים הם תנאי לאפשרות לעבוד "הלימודים וההשכלה הם דבר חשוב, במיוחד בקרבנו, אנחנו הנשים בנגב. בלי השכלה לא יהיה עתיד". הלימודים הם תנאי לרכישת מקצוע, לכן דואגות הנשים שהילדים שלהן ילמדו: "עוזרת לילדים בלימודים והם מצליחים. לומדים ניהול עסקים ומחשבים". הלימודים יכולים להשפיע על מערכת היחסים במשפחה: "הלימוד עשוי לשנות את המצב של האישה ואת מערכת היחסים עם הבעל והילדים". ידע הוא אור. הוא מאיר לאדם את הדרך: "הידע הוא האור. אדם בעל התבונה ובעל המודעות לא פוגע בעצמו". יחד עם זאת, יש הסכמה נוספת משותפת לנשים והיא שבראש סדר העדיפויות של אישה נשואה עומדים הטיפול בבעל, בבית ובילדים: "אבל הבעל והבית הם הכי חשובים".

עמדת המשפחה: אצל כל הנשים המשפחה מאפשרת עד תומכת בלימודים. אצל חלק מן הנשים מדובר בבעל ואצל אחרות באם שמשמשת דוגמה ואחרות בבנים הגדולים התומכים ומסיעים את האם למרכז.

צרכי הנשים: הנשים מצביעות על ארבעה צרכים מרכזיים להן: "חרות וחופשיות", בידור ופינוק, לימוד ועבודה.

חרות וחופשיות: הנשים מתארות את מצבן כנתונות בלחץ ודיכוי בגלל חוסר היכולת שלהן לצאת מן הבית ולנוע בחופשיות: "האישה תמיד בדיכוי ובלחץ. תמיד מבקשים מן האישה לא לצאת". "נשים זקוקות לחרות וחופשיות. שתהיה האישה יותר חופשית, שתלך שתלמד... שהאישה תשתחרר".

פינוק: הנשים מדברות על הצורך בבידור ופינוק: "האישה תמיד בדיכוי ובלחץ. לכן כאשר יש פעילות שמוציאה את הלחצים האלה זה מאוד יפה. כל הדברים האלה (הפחתת הלחץ) מפחיתים מהבעיות בתוך הבית".

הרצון ללמוד: כדי לשנות את אורחות החיים: "האישה צריכה גם ידע בתחום של חינוך הילדים. והרצאות על ריבוי נשים ואיך זה משפיע על הילדים".

הרצון והצורך לעבוד: "אני רוצה ללמוד ולעבוד באיזה שהוא מקצוע". "אני רוצה לשים את הבן בגן אבל אין לי כסף, ואני לא עובדת, ואני רוצה לעבוד".

הציפיות מן המרכז והתרומה שלו: הציפיות של הנשים מן המרכז תואמות את הצרכים שלהם. מקוות שדרך הלימודים יגיעו לעבודה. אישה אחת דבר על הציפיות שלה שהמרכז יפעל להעלאת המודעות בחברה לגבי לימודי הנשים. שהנשים הלומדות במרכזים תיכנסנה לבתים לשכנע אנשים שהידע והלימודים אינם אסורים ואינם בושה. הידע הוא כלי לקידום כי הילדים מפיקים ממנו תועלת.

תרומת המרכז

לימוד השפה ככלי להסתדר בחברה, ובבית: "אני לומדת עברית וזה עוזר לי הרבה מבחינת קריאה וכתובה. זה עוזר לי עם החברה היהודית בקריאת שלטים, בעזרה לילדים שלי. אם הם שואלים פרוש של מילה". "זה עוזר לי בהכרת הזכויות במדינה ובעיר. אם אני לא יודעת השפה, איך אנחנו יכולים לדעת הזכויות שלנו ואיך אנו יכולות לעמוד בפניהם? זה עוזר לנו בהסתגלות בחברה. כל מוסד שאת הולכת אליו, את צריכה השפה העברית".

תחושות של גאווה, כבוד, ושחרור: "אני גאה בנשים הבורות שבאות ללמוד ואני באמת גאה בדבר הזה ולא מתביישת מזה". "כאישה, אני מרגישה בדיכוי, ובעמותה אני מרגיש בגאווה ובכבוד". "בבית אוירה של אוכל, שתייה ולישון. אדם שעושה כל יום אותו דבר הוא חי בשגרתיות. במרכז מרגישה בנוח מצב הרוח משתפר מפני שיוצאים מן השגרה".

תחושה של שמחה: "אני אוהבת מחשבים. לדעתי זה מפתח דרך חשיבה. הייתי שומעת הבנות מדברות (בקשר למחשבים) ולא מבינה על מה מדובר, והייתי מתביישת לשאול".

הרחבת המעגל האנושי: "הכרתי הרבה אנשים".

שינוי בהתנהגות: "במקום לישון בבוקר עד השעה 7-8 אני קמה בשעה שש בבוקר. אני שמה את הילדים שלי במשפחתון בשעות הבוקר. אם יש לי משהו לעשות בשעות הבוקר אדחה לאחר הצהריים". "למדתי להיות פרקטית ויעילה בבית ומחוץ לבית. למדתי לתאם בין עבודות הבית והלימודים".

קבוצת מיקוד

ב-11 לפברואר 2005 רואינו חמש נשים בגילאים 30-48. כולן לומדות ערבית ואחת לומדת בו-זמנית גם עברית. אחת הנשים (בת 38) רצתה ללמוד מחשבים אך לה היה לה די זמן וכסף.

השקפת העולם של הנשים: הרצון של הנשים להגיע ללימודים במרכז נובע מארבעה מקורות: צמא אותנטי ללימודים ותפישה עצמית כ"מתקדמות", סיבות דתיות (קריאת הקוראן), תסכול נוכח חוסר היכולת לעזור לילדים, והשפעה חברתית. מבין המקורות האלה, דווקא האחרון הוא בעל משקל רב, היות שהדבר מצביע על כך שישנם ניצנים ראשוניים של לחץ חברתי ללמוד. לדברי המרואיינת: "כשהמרכז נפתח וראיתי שהנשים באים ללמוד, אהבתי להיות כמוהן", מכאן שהכוח המניע היה **הרצון להיות כמו כולן**. זהו ביטוי לתהליך שבו לימודים והשכלה הופכים לחלק מהאופנה ומהנורמה. עבור חלק מהנשים, פתיחת המרכזים מהווה הזדמנות פז להגשים שאיפות שעד כה היו בגדר חלום – ללמוד, לקרוא בקוראן, לעזור לילדים, להתמצא בטריטוריות זרות (בין אם זה ישוב זר, ובין אם זה מוסד ציבורי).

עמדת המשפחה: נראה שאצל כל הנשים המשפחה אינה מצרה את צעדיהן בכל האמור בהשתתפות בקורסים במרכז. גם אם במקרה אחד הובעה הסתייגות מצד הבעל, ובמקרה אחר הציעו בנותיה של המרואיינת שהיא תלמד פחות קורסים

מן הראוי לציין כי הנשים בקבוצת המיקוד לא העלו את הנושאים הבאים:

- אף אחת לא התייחסה ללימוד כאמצעי להשתלבות עתידית במעגל העבודה.
- אף אחת לא תיארה את עצמה כנתונה בלחץ ודיכוי בגלל חוסר היכולת שלה לצאת מן הבית ולנוע בחופשיות.
- אף אחת מהנשים לא התייחסה לפעילויות אחרות של המרכז כגון הרצאות העשרה, אירוח, והטיול ופעילות חברתית.
- רובן מרוצות מהפונקציות של המרכז כבית ספר ללימוד למבוגרים, ורק אחת הייתה מעדיפה מתכונת של מועדון, שיציע, בין היתר, "פינוק" לנשים.

לסיכום

כול הנשים עברו בהצלחה את שני השלבים הראשוניים: יציאה מהבית ללימודים, וחשיפה לידע. באשר לשלב השלישי – מעורבות קהילתית, נראה שעוד חזון למועד. רק אישה אחת ציינה שינוי שחל אצלה במידת הביטחון מאז שהחלה ללמוד: "היום אני יודעת לכתוב ואני מבינה. גם כן הביטחון העצמי עלה". ביטוי להעצמה ניתן למצוא בכך שהנשים לא היססו להשמיע את דעתן ולמתוח ביקורת על הקורס, ולהציע בו שינויים. להעצמה יש גם ביטויים פחות גלויים. אישה

אחת סיפרה שיותר מכל היא רוצה להיות מורה גם אם הדבר יקרה בזקנתה ('ואני רוצה להיות מורה אפילו אם הזדקנתי והולכת עם מקל'). היא מנהלת מרוץ אחרי הזמן ומבקשת שיוסיפו ימי לימוד "בגלל שהימים עוברים מהר". גילויים של העצמה אפשר לאתר בנחישות של הנשים ללמוד, גם כאשר בני משפחתן מנסים להשפיע עליהן לדחות את הלימודים.

תכנית מועדוני נשים ביתיים ("פרויקט המועדונים")

התכנית "מועדוני נשים ביתיים" להעצמת נשים בדואיות ("פרויקט המועדונים"), מופעלת על ידי עיריית רהט במסגרת הפעילות הקהילתית במחלקת הרווחה. שותפים לה המוסד לביטוח לאומי ומשרד העבודה והרווחה. התכנית יצאה לדרך ב- 2.3.03 והיא מתוכננת להסתיים ב- 2.3.06 בתום שלוש שנים.

במסגרת הפרויקט הוקמו שישה מועדוני נשים אשר שימשו אכסניה לפעילות העשרה אישית וקהילתית שנועדה לעורר את הנשים להגברת מעורבותן בקהילה, שיפור איכות חייהן, העצמה אישית והעלאות הפוטנציאל הטמון בהן. חמישה מבין ששת המועדונים הוקמו בבתיים פרטיים בשכונות בהסכמת הגברים. מועדון אחד הוקם במרכז העיר (ולא בבית פרטי), ויועד לנשים חד הוריות.

ייחודיות התכנית: מודל ההתערבות הוא ייחודי. המתערב הוא גוף פנימי הבונה את ההעצמה על עוצמה פנימית. רכזת הפרויקט, שהיא עובדת קהילתית ממחלקת הרווחה בעיר, יחד עם מפעילות המועדונים הם הגוף המתערב. בשלב הראשון בונים מועדונים הממוקמים בשכונות חזקות, ובבתי נשים מנהיגות שנבחרו בקפידה. התכנים והפעילויות נקבעים על ידי הגורם המתערב תוך שיתופן של הנשים החברות במועדון. מבנה זה נתמך על ידי שני מעגלי לגיטימציה: הגברים בבית, ומקבלי החלטות בעיריית רהט – רובם גברים. העומדים בראש הפרויקט הם אנשי מקצוע ובעלי ניסיון ביישוב.

מטרות הפרויקט

מטרת הפרויקט היא שילוב הנשים בקהילה באופן שהן יוזמות ופעילות למען הקהילה כדרך לענות על הצורך המרכזי של הנשים למילוי שעות הפנאי שלהן ולהקניית ערך להיותן נשים ורכישת בטחון ואומץ להלחם על מקומן בקהילה וזכותן ליחס של כבוד לדעותיהן בעיני עצמן, ילדיהן ומשפחותיהן. כלומר, המטרה היא לפתח בנשים העצמה אישית, קהילתית, וכלכלית (יזמות עסקית).

מטרות המשנה של הפרויקט הן: א) גיבוש קבוצת גברים תומכת; ב) בניית מודל להפעלה של מועדונים ביתיים שיאפשר לאחרים לפתח יוזמות דומות.

רציונל התכנית

בעלי ההצעה מניחים כי המעבר מצורת חיים נוודית להתיישבות קבע שינה את תפקידיה המסורתיים של האישה והגדיל את שעות הפנאי שלה, אשר אינן מנוצלות ובשל כך מביאות אותה לידי תחושות תסכול. במועדוני הנשים הם רואים מסגרת נורמטיבית שתסייע לנשים

לרכוש כלים ומשאבים מודרניים למילוי שעות הפנאי. תכני הפעילות במועדונים אשר יעשירו את עולם הנשים ויסייעו להן להיות מעורבות בחיי בני זוגן וילדיהן, אמורים לענות על הצרכים הנובעים משינוי סגנון החיים ושינוי ההווה הנשית במגזר הבדואי.

אוכלוסיית הנשים ברהט, המהווה 54% מתושבי העיר, היא אוכלוסייה הטרוגנית בעלת צרכים ייחודיים אשר לא ניתן להם מענה מחמת חוסר במסגרות מתאימות. בפעילות המועדונים רואים בעלי ההצעה מסגרת מכוונת העונה, בהדרגה, על צרכים בלתי מסופקים של הנשים.

לאור צרכים אלה מבקשת התכנית:

- לתת תוכן לשעות הפנאי של הנשים
- לתת מסגרת למפגשים חברתיים של הנשים
- ללמד את הנשים תפקידים חדשים כאמהות וכרעיות.

אוכלוסיית היעד

אוכלוסיית היעד של הפרויקט מורכבת משלושה מעגלים:

- מעגל ראשון: מפעילות המועדונים. נשים מנהיגות ומקובלות בחברה בעלות מוטיבציה לפעול ואפשרות לארח בביתן.
- מעגל שני: חברות המועדונים. נשים הבאות להשתתף בפעילות המועדון. מיועד לנשים עקרות בית. הגיוס שלהן נעשה על ידי מפעילות המועדונים. (התכנית מיועדת לאמהות בגילאים 25-35, בעלות השכלה בסיסית).
- מעגל שלישי: אוכלוסיית הנשים כולה. במשפחה, בשכונה ובעיר. בתקווה שהמועדונים יהיו מודל לחיקוי ונשים נוספות תחלטנה לפתוח מועדונים דומים ביוזמתן.

מטרות אופרטיביות

הקמת שישה מועדוני נשים – מועדון אחד במרכז העיר וחמישה מועדונים ביתיים. המועדונים הביתיים יפעלו בבתים פרטיים שבהם לבעלות הבית תפקיד מיוחד בגיוס המשתתפות, ביציקת התכנים ובקשר בין המשתתפות לבין אנשי המקצוע בקהילה. המועדונים יהיו פתוחים במוצע שלוש ימים בשבוע בשעות הבוקר, ארבע שעות כל מפגש של פעילות והעשרה אישית וקהילתית. מספר הנשים שייקחו חלק בתכנית יהיה 90, כלומר, 15 נשים בכל מועדון. ילדי המשתתפות יטופלו על ידי מטפלת מוסמכת שתקבל אותם בחדר נפרד במועדון, הילדים יזכו למשחקים חברתיים, שיחות חופשיות ועוד תכנים בהתאם לגילם.

שלבי ביצוע התכנית

עם תחילת הפרויקט החל שלב ההכנה שהוקדש לגיוס מפעילות למועדונים והכשרתן לתפקיד (באמצעות השתלמות). במקביל גויסו הנשים המשתתפות וכוח אדם שיפעיל את התכנית ונרכש הציוד הדרוש. עם הקמת המועדונים הוחל בתכנית בת שלושה שלבים:

הפעילות למן הקמת המועדונים ועד לסיום השנה הראשונה נועדה להקנות לנשים ידע ומשאבים להעצמה אישית. השנה השניה יועדה למתן כלים להסתגלות בקהילה, הרחבת הידע בתחומים הקהילתיים, הכרת השירותים, הגדרתם ותפקידם. בשנה השלישית עתיד הפרויקט להתחיל פעילות קהילתית תוך ליווי והדרכה של צוות מקצועי.

המבנה הארגוני

וועדת היגוי

הפרויקט מלווה על ידי וועדת היגוי המורכבת מכל השותפים. תפקידה ללוות את העשייה, לדון בבעיות המתעוררות ולהציע פתרונות, ולפקח על הביצוע.

הרכב הועדה:

נציגי עיריית רהט: ראש העיר, הסגן, רכזת מועדוני נשים ותקציבנית העירייה, מנהל המחלקה לשירותים חברתיים ורכזת העבודה הקהילתית.

נציגי הביטוח הלאומי: מנהלת ורכזת המפעלים המיוחדים.

נציגי הגוף המעריך: חוקרת מלווה ומעריכה.

רכזת הפרויקט

הפרויקט הוא פרויקט של עיריית רהט, במסגרת מחלקת הרווחה כחלק מהעבודה הקהילתית. רכזת הפרויקט עובדת בו במסגרת עבודתה כרכזת מועדוני הנשים בעיר, וזאת בהיקף של שני שליש משרה ובנוסף היא עובדת קהילתית בשליש משרה. גיוס כוח אדם והוצאת תקציב מחייבת את אישור מנהל מחלקת הרווחה.

רכזת העבודה הקהילתית משמשת גם מנחה לרכזת הפרויקט וגם שותפה לחשיבה וקידום שלו. הן נפגשות פעם בשבוע. צוות העבודה הקהילתית מהווה צוות תומך, יועץ ועוזר, לרכזת הפרויקט, והוא נפגש פעם בשבועיים.

תפקידי הרכות הם לבנות את תוכנית העבודה, לגייס את המרצים, להכין תוכנית עבודה חודשית לכל מועדון ולהנחות את מפעילי המועדונים, לתמוך לעזור ולסייע בכל הנדרש כדי שהתכנית תצא מן הכוח אל הפועל. בנוסף נמצאת הרכות בקשר עם המחקר, והביטוח הלאומי. היא דואגת לסדר היום של ועדת ההיגוי ואמורה לשלוח חומר מקדים לחבריה.

מפעילות המועדונים

מפעילות המועדונים אחראיות על גיוס הנשים, שמירה על קשר אתן, אירוח הנשים והעסקתן שלוש פעמים בשבוע בכל עת שאין מרצה מן החוץ. הן מהוות גם קבוצת חשיבה בעת שהן נפגשות פעם בשבוע עם הרכות.

גיוס מפעילות המועדונים החל בחודש אפריל 2003 ובמהלך השנה הראשונה גויסו שש מפעילות. בחירת הנשים נעשתה באמצעות מכרז, שהנשים הגישו את מועמדותן לו. הקריטריונים לבחירה היו: מנהיגות ומקובלות בחברה, מוטיבציה לפעול והיכולת לארח בביתן.

מנהיגות ומקובלות בחברה: נשים נשואות, אמהות לילדים השוהים במסגרת חינוכיות, הזכות לתמיכה והסכמה מצד בעליהן להפעלת מועדון זה. נשים בעלות קשרים חברתיים משמעותיים עם אנשים מאותה שכונה.

מוטיבציה: נשים שהביעו רצון לפיתוח ויישום הרעיון.

היכולת לארח בבית: נשים שעומד לרשותן בית גדול ובו חדר נוסף עבור ילדי המשתתפות.

תגמול: מפעילות המועדונים פועלות בהתנדבות ומקבלות תשלום לכיסוי ההוצאות.

הכשרת מפעילות המועדונים: המפעילות נפגשות פעם בשבוע עם רכות הפרויקט לפגישת הנחיה. להנחיה שני חלקים: הנחיה קבוצתית שבה דנים בבעיות העולות מן השטח, והנחיה איך למלא את תפקידן כמפעילות מועדון. בנוסף להנחיה הקבוצתית נפגשת מרכזת המועדונים עם כל מפעילת מועדון באופן אישי כדי לדון בבעיות ספציפיות למועדון שלהן ופתרון. מפגשי ההנחיה עם רכות הפרויקט מתקיימים באופן קבוע אחת לשבוע. המפגשים מתועדים ברמת הנוכחות והתכנים. למפגש מבנה קבוע: המפעילות חולקות אינפורמציה. בכל מפגש עולה נושא לדיון וכל אחת מהן מביאה דוגמאות מהמועדון שלה. הדיונים מסתיימים בהחלטות לביצוע. מפעילות המועדונים הן אלה שמוציאות את ההחלטות אל הפועל. המפגשים נושאים לעתים אופי של סדנא (משחקי תפקידים, תהליכי השלכה וכד'). מסגרת המפגשים מאפשרת קיום תהליך בקרה על ביצוע ההחלטות, ועל הפעלת התכנית: מפעילות המועדונים מתעדות בכתב את הפעילויות שהתקיימו במועדון: נוכחות, נושא הפעילות והערכתה, מה קיבלו הנשים מן הפעילות ועד כמה

היא עוררה עניין. במפגש השבועי עם הרכזת משתפות מפעילות המועדונים את האחרות במה שקרה במהלך השבוע וגוזרות מכך את המשך הפעילות.

תפקידי מפעילות המועדונים :

- אחריות על גיוס הנשים למועדון ושיווק המועדון בשכונה.
- אחריות על הכנסת נורמות של קבוצה במועדונים : הגעה בזמן, הודעה על היעדרות, הקשבה זו לזו בעת הפעילות, קביעת זמנים קבועים לפעילות המועדון ועמידה בהם. אחריות מפעילת המועדון לברר מדוע אישה או מרצה לא הגיעו.
- פיקוח ומשוב על ביצוע התכנית על ידי תיעוד הפעילות ורישום הנוכחות ואופי הפעילות.
- השתתפות בהכנת הפעילות במועדון : הנשים מקבלות על עצמן להכין בעצמן פעילויות למועדון שלהן.

גיוס מנחים ובניית תוכנית עבודה למועדונים – מעבר מהתנדבות לעבודה בשכר

בשלב הראשון בתכנית גיוסו מרצים בהתנדבות. הראשונים לגיוס היו עובדי מחלקת הרווחה וסטודנטים שקיבלו מלגות מן העירייה בנושאים כגון קשר עם ילד, גיל ההתבגרות. העיקרון היה חיפוש נושאים שימשכו את הנשים לבוא למועדונים.

העבודה עם המתנדבים הייתה לא יציבה וסיכנה את עצם קיום התוכנית, היות שהמתנדבים לא תמיד עמדו בהתחייבותם להגיע למועדונים. חוסר היציבות הקשה על קביעת תוכנית חודשית ולא כל שכן ארוכת טווח. חלק מהנשים שהגיעו למועדונים וגילו שהמנחה לא הגיע התייאשו והחלה תופעה של נשירה.

לאור זאת עבר הפרויקט לגיוס מנחים המתוגמלים באופנים שונים (מלגות ופרקטיקום), כאשר רק שניים מהמרצים (המורה לאומנות והמורה לעברית) מתוגמלים ישירות על ידי הפרויקט. שינוי זה אפשר בניה של תוכנית עבודה יותר מסודרת. עם זאת, התכנית נתקלה בקשיים תקציביים היות שתקציבי הפרויקט מועברים לעירייה והיא מעכבת לעתים את העברתם לרשות הפרויקט (כך קרה, למשל, בתקופת הבחירות לראשות העיר). בעיה נוספת נובעת מכך שהפרויקט רשאי לשלם למרצים 50 ₪ לשעה לכל היותר, סכום שאינו מאפשר העסקת מרצים ומנחים מקצועיים.

הפעילות בשנה הראשונה לפרויקט⁵

בשנה הראשונה נפתחו ששה מועדונים – חמישה בשכונות, ואחד במרכז העיר, וכן, נבנו: מבנה ארגוני נראה לעיין, קונספציה באשר למושג העצמה והדרך למימושה, ותכנית עבודה הפועלת באופן מסודר בשטח.

הדגש בשנה הראשונה הושם על פעילות לטיפוחה של **העצמה אישית**. תכני הפעילות גובשו תוך התחשבות בצורכיהן של הנשים עצמן, כשהמרכיב המרכזי שלהם היה הקניית ידע באמצעות קורסים, הרצאות וסדנאות. בנוסף, ביקש הפרויקט לנצל את הפורום שנוצר בכל מועדון לגיבושן של קבוצות חברתיות, במטרה לבנות מסגרת תומכת וגרעין ללובי נשים, וזאת באמצעות פעילויות חברתיות משותפות, כטיולים, ביקור חולים ופעילויות במסגרת "נושא החודש" וכד'.

קורסים

בשנה הראשונה נלמדו הנושאים הבאים: עברית, ערבית, אומנות, פסיכודרמה, תאונות בית, תזונה, סמים, אלימות, תפקיד ההורים בחינוך הילדים, וקבלת החלטות.

התכנים שהועברו כוונו לחיזוק מידת ההעצמה האישית על ידי הקניית ידע שיאפשר לנשים לשפר את תפקודן בבית ומחוצה לו, ולהעלות את מודעותן ואת ביטחונן העצמי. מטרת פעילויות ההעשרה הייתה לעזור לנשים בהתמודדותן עם בעיות בחברה המודרנית ובמשפחה (סמים, אלימות וחינוך), שיפור תפקודן בבית (תאונות-בית ותזונה), הקניית כישורים להתמודדות עם דילמות ומיומנויות לנקיטת עמדה ויזומה (קבלת החלטות), והעלאת ביטחונן העצמי (פסיכודרמה). הוראת קרוא וכתוב נועדה להקל עליהן את ההתמודדות עם החיים מחוץ לבית, ולאפשר להן תקשורת טובה עם מוסדות כגון, קופת חולים, הביטוח הלאומי, הדואר, ומחוץ לשכונה, וגם לסייע להן באינטראקציות עם ילדיהן הלומדים בבתי הספר. התנסות בסדנת אומנות נועדה להעלות את ערכן בעיני עצמן וסביבתן כנשים יוצרות שליצירתן פוטנציאל כלכלי.

הפעילות בשנה השנייה לפרויקט

שלושה נושאים הוגדרו כמטרות הפרויקט בשנתו השנייה: שמירה על הפעילות השוטפת של קורסים והרצאות שעסקו בעיקר בהעצמה אישית, ובנוסף מעבר לפעילות קהילתית ויזומות עסקית.

⁵ דוגמא לפעילות במועדונים ראה נספח מספר 4.

קורסים, הרצאות וסדנאות

בשנה השניה נמשכה הפעילות לטיפוחה של **העצמה אישית**. נמשכו הקורסים: לימוד עברית, תזונה נכונה, סמים, תאונות-בית, אלימות, דיאלוג בחינוך, וקבלת החלטות. הסדנאות באומנות ומלאכת יד פינו מקומן לפרויקט הקהילתי שאותו נתאר בהמשך. נמשכו גם הפעילות להעצמה אישית ובנוסף הוחל בהקניית כלים להעצמה כלכלית וקהילתית.

חידושים בשנה השנייה

בכל המועדונים הועבר קורס בנושא "העצמת נשים" בהנחיית בוגרות שתי"ל. מטרתו: העלאת הדימוי העצמי ועידוד לפעילות ולקבלת החלטות לגבי עצמן ומשפחתן. כמו כן, הוחל בקורס מחשבים שהועבר על ידי מרכז "להבה". מטרתו לצמצם את הפער בין האמהות לילדיהן בכל הקשור בשימוש במחשב. כפי הנראה התקיימו בחודש מאי 2004 גם סדנאות בנושאים: תפקיד ההורים בחינוך הילדים, השפעת הבעיות המשפחתיות על הילדים, זהות האישה הבדואית ואינטליגנציה רגשית.

תפנית אל פעילות קהילתית ויזמות עסקית

המעבר לפעילות קהילתית ויזמות עסקית נעשה באופן שחלק מהמועדונים יבנו פרויקט קהילתי בשכונתם, בעוד שיתר המועדונים יעסקו ביזמות עסקית. מועדון החד-הוריות, בשונה מאחרים, החל בפרויקט הקהילתי במקביל להשתתפותו בקורס היזמות העסקית⁶. הפעילות סביב הפרויקט הקהילתי החליפה את הסדנאות לאומנות ולמלאכת יד.

סדנא בים המלח 27-30.4.04: הסדנא התקיימה במלון גני ים בים המלח ושילבה בילוי ונופש עם הכשרה ולשילוב ומעורבות של הנשים בקהילה. היום הראשון הוקדש להיכרות, גיבוש חברתי והצגת פער הדורות בחברה ודיון בו. ביום השני עסקו בתקשורת אסרטיבית בהקשר חברתי, וביום השלישי באשה בחברה הבדואית כמובילת תהליכי שינוי. בתום היום השלישי ניתן משוב של המשתתפות. המפגש השיג מטרות רבות: הוא עזר לנשים לתת מקום לעצמן למרות החשש שהן עוזבות את הילדים והבעל ויוצאות לבדן. מבנה הסדנא שכלל נופש, מפגש חברתי ולמידה רצינית הוכיח עצמו כמתכון טוב לתהליכי העצמה. נשים זקוקות ל"פינוק" שמשמעו להרגיש טוב. חלק מהפינוק ניתן דרך מנוחה, ארוחות טובות, קפה ועוגה, חלק אחר ניתן על ידי המגע החברתי והרחבת מעגל הנשים שהן מכירות. על הבסיס הזה הנשים יכולות להתפתח, להקשיב וללמוד.

⁶ ראה סיכום ועדת ההיגוי בחודש יוני 2004, בדוח הביניים.

יזמות עסקית: הקורס "יזמות עסקית" מומן על ידי המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי, פרויקט שיקום השכונות והמשתתפות. הוא התקיים ב"עמותת מחויבות לשלום ולצדק חברתי" היושבת בבניין משרדים בסמוך לעיריית רהט. משך הקורס 24 מפגשים בני ארבע שעות כל אחד. בקורס השתתפו כ-25 נשים מארבעה מועדונים⁷. בין המשתתפות גם מפעילות שלושה מבין המועדונים המשתתפים. הקורס בנוי משני שלבים: עיוני ומעשי. החלק המעשי אמור ללוות את המשתתפות בפתיחת עסק משלהן.

פעילות קהילתית

מה הייתה התכנית? על פי התכנית המקורית, כפי שעולה מדוחות ועדות ההיגוי שהתקיימו עד חודש אוגוסט 2004, הפרויקט הקהילתי היה אמור להתחיל רק במועדונים שבהם לא הועבר קורס יזמות עסקית. בהתאם לתכנית, היה על הנשים בכל מועדון להעלות רעיונות לפרויקטים קהילתיים, לבחור ביחד יוזמה, ולהוציא אותה אל הפועל. רכזת הפרויקט והרכזת לפעילות קהילתית בעירייה היו אמורות לשמש כמנחות.

מה קרה בפועל? התכנית להעצמה קהילתית במתכונתה הראשונית נתקלה בקשיים. ביוני דווח על התחלתו של הפרויקט הקהילתי בשני מועדונים – המועדון במרכז העיר, ובשכונה 34. ביוני כבר השיג מועדון 34 את מטרתו כשפתח ספרייה שכונתית שהייתה סגורה. הספרייה מופעלת על ידי שתי נשות המועדון בהתנדבות. בשאר המועדונים התברר, שכדי להפוך את הנשים לפעילות בקהילה נדרש להן ליווי מצד גורמים מקצועיים ומנוסים בהפעלת פרויקטים (עמותות) ואין די בהנחייתן של מפעילות המועדונים ורכזות הפרויקט. לאור זאת גובשה תכנית בת שני שלבים שמטרתה להוציא את הנשים ממעגל השכונה ולחבר אותן עם הקהילה⁸. בשלב הראשון, הנשים אמורות להתחבר לעמותות ולשתף איתן פעולה. כחלק מתהליך ההשתלבות הזה, הנשים אמורות לבקר בעמותות שונות ("צעד קדימה", להבה) ולהיחשף למעגלים חדשים מבחינת תכנים (מחשבים, לימוד עברית וערבית). בשלב השני יושם דגש על יוזמה לפרויקט קהילתי. הנשים יחשבו על פרויקט שהן רוצות לקדם ולפתח, ויוציאו אותו אל הפועל. במקביל, יעודד הפרויקט את הנשים למעורבות בפעילות התנדבותית שתקנה להן תחושה של מעורבות בחיי הקהילה ותרומה לה.

בנובמבר 2004 היו ארבעה מועדונים בשלבים שונים של גיבוש רעיונות לפרויקטים קהילתיים. מבין היוזמות הללו, היוזמה להקמת פרויקט "ועד נשים לבתי ספר אלמג'ד ואלסלאם" של מועדון שכונה 18 קרמה עור וגידים. הפרויקט החל ב 9.11.04 בשיתוף "פרויקט לנוער המתבגר בשכונה" ובתי הספר, ובליוי מטעם שתי"ל, והוא עתיד לפעול עד תום שנת הלימודים. במסגרתו מתנהלים בבתי הספר מפגשים פעם בשבוע בשעות אחר הצהריים, לאחר תום הלימודים. בועדת ההיגוי שהתקיימה ב-28.2.05 דווח כי יש כוונה להעתיק את הפרויקט הזה למועדונים נוספים.

⁷הנתונים מבוססים על ניספח מס' 1 בדוח הביניים – הפעילות במועדונים על פי ועדות ההיגוי באוגוסט 2004.

⁸מבוסס על מסמך מה-1 בנובמבר 2004 שנושא: תכנון לשנה שניה של הפרויקט.

פרויקט "סנדוויץ' לכל ילד" – הפרויקט הוא יוזמה של עמותת "באר-שובע". מטרתו לספק כריכים לילדי בתי הספר יסודיים (כולל חינוך מיוחד) שנבחרו על ידי העירייה. בפרויקט היו אמורים להשתתף כל המועדונים כאשר בכל שבוע אחראי מועדון אחר על הכנת הכריכים. הפעילות היא התנדבותית, ובמהלכה הכינו הנשים כ-130 כריכים ממצרכי מזון שסיפקה להם עמותת "באר שובע". הפרויקט שהיה אמור להמשך עד סוף שנת הלימודים, החל לפעול ב-5 בדצמבר 2004 במועדון שכונה 18, אך תוך שבועיים הפעילות נפסקה מסיבות טכניות – התברר שלא נמצא בעירייה מי שייקח על עצמו את האחריות להעברת הצידוד ממועדון למועדון (בתום כל שבוע) ולחלוקת הכריכים מהמועדונים לבתי הספר.

פרויקט אמהות ונערות – פרויקט זה מתנהל בשיתוף עם מכון אג'יק, ומשתתפות בו נשים משלושה מועדונים (18, 34, ו-8) מטרתו: חיזוק הקשרים בתוך המשפחה ובמיוחד בין אמהות לבנותיהן המתבגרות. הפרויקט החל ב-7.12.04 והוא מתוכנן לפעול במשך שישה חודשים. לצורך הפרויקט גויסו שלוש קבוצות של אמהות ונערות שנפגשות פעם בשבוע בשעות אחר הצהריים אחרי הלימודים במועדוני הנשים.

הוצאת ספר – מדובר ביוזמה משותפת לעמותת "צעד קדימה" ומועדוני הנשים. הנשים העבירו חומרים לעמותת "צעד קדימה" והספר אמור היה לצאת בסוף חודש ינואר 2005. הרעיון מאחורי היוזמה הוא שתרומת הנשים לכתובת הספר תחזק את הקשר שלהן לקהילה ותקנה להן תחושה שהן חלק ממנה.

קשיים

קביעות הצוות: בשליש האחרון לפעילות הפרויקט היו שינויים פרסונליים של שתי בעלות תפקידים מרכזיות בפרויקט: בחודש אוקטובר 2004 יצאה רכזת הפרויקט לחופשת לידה, וחודש לאחר מכן יצאה גם רכזת הפעילות הקהילתית. הייתה חפיפה מועטה בין הרכזות היוצאת למחליפה שלה, אשר נאלצה לתפקד ללא גיבוי של ממש מצד העירייה ומבלי שתהיה לה כתובת להתיעצות. החילופים הפרסונאליים ובעיות בריאות הביאו לכך שוועדת ההיגוי התכנסה רק פעם אחת בארבעת החודשים האחרונים של שנת הפעילות.

שוני בשכירות הפעילויות: קיים שוני בשכירות הפעילויות במועדונים ובשכירות המפגשים בהם. רק בחלק קטן מהמועדונים מתקיימת פעילות קבועה בימים קבועים. בחודש נובמבר ניכר צמצום משמעותי בפעילות המועדונים בעטיו של חודש הרמדאן. ובמועדון בשכונה 20 הייתה האטה משמעותית בפעילות בשל יציאתה של המפעילה לחופשת לידה.

נוכחות וקביעות המשתתפות והצוות: בעיית הנוכחות מלווה את הפרויקט מראשיתו. בדוח הביניים שהוגש בספטמבר 2004 נכתב: "רמת הנוכחות: נוכחות הנשים במועדונים נראית יציבה.

יש מועדונים שהנוכחות היא בין 8-9 ואחרים בסביבות 10 נשים. באף אחד מהם אין נוכחות יציבה של 15 נשים. " נראה שרמת הנוכחות נותרה נמוכה גם בשנת הפעילות השניה בשינויים קלים: שיפור ניכר חל במועדון בשכונה 3 שסבל מבעיית נוכחות ותפקוד קשה מאז פתיחתו, אך לקראת סוף שנת 2004 היה לאחד המועדונים שמספר המשתתפות בו הוא מן הגבוהים. לעומתו, במועדונים 34 ו-29 ירד מספר המשתתפות והרכוז הורחב למפעילות לחדש את הגיוס.

מחויבות המשתתפות להשתתפות פעילויות: המדד למידת המחויבות והרצינות של המשתתפות הוא יציבות הנוכחות שלהן בפעילויות. מתוך הדוחות עולה כי ברוב המועדונים יש גרעין של נשים החשות מחויבות לפעילויות במועדון והן נוכחות במרבית הפעילויות. לפחות מחצית המשתתפות בפרויקט מגלות רצינות ומחויבות כלפיו, אך מספר הנשים במועדונים נמוך מהמינימום שנקבע.

העצמה

כבר בתום השנה הראשונה מצביעים ממצאי ההערכה על כך שהפרויקט עמד ביעד של העצמה אישית והקניית כלים להתמודדות עם חיי היום יום. מסגרת המועדון מפגישה נשים, נותנת מענה לשעות הפנאי, נותנת מענה חלקי לצרכים ייחודיים, מלמדת נשים קרוא וכתוב בעברית ובערבית, ומאפשרת לנשים ללמוד אופני תפקוד חדשים כרעיות וכאמהות. אולם ההישג הייחודי החשוב ביותר, לדעת ההערכה, הוא שתהליך הלמידה מנוהל למעשה על ידי הנשים עצמן – הן מפעילות המועדונים והן הנשים המשתתפות בפעילויות. זהו תהליך העצמה ייחודי המתחיל מהעשייה ואשר מעביר את האחריות על התהליך לידי המשתתפות בפרויקט.

בינואר ובפברואר 2005, לקראת סיום עבודת המעריכות בפרויקט המועדונים, נערכו ראיונות עם 8 נשים מן המועדונים במטרה לברר באיזו מידה העצים הפרויקט את המשתתפות? המרואיינות הן נשים בגילאים 22-40 שאינן עובדות מחוץ לביתן וכולן אמהות לילדים. שלוש מהן גרושות.

הנשים הצביעו על יתרונותיו של המועדון השכונתי: שלוש משמונה המרואיינות ציינו כי לו היה המועדון מרוחק מביתן לא היו יכולות להשתתף בפעילויות בו. השלוש הן נשים צעירות ואמהות לילדים קטנים מאוד (3+25, 2+22, 5+25). במקרה אחד הוסיפה המרואיינת שבעלה אפשר לה להשתתף בפעילויות מכיוון שהוא מכיר ומכבד את המשפחה שבביתה נמצא המועדון.

המרואיינות ציינו שתי פונקציות מרכזיות שהמועדון ממלא: הוא משמש מקור לידע, לימוד והשכלה, ומהווה מסגרת תומכת עבורן.

המועדון כמקור ידע, לימוד והשכלה

הנשים סיפרו שהשתתפו בקורסי עברית, תאונות בית, סמים, זכויות, גיל ההתבגרות, ועבודות בית. הן תיארו את הקורסים כבעלי תרומה כפולה: תרומה לידע ותרומה לביטחון העצמי.

תרומה לידע: הנשים תיארו את הקורסים כתורמים ומשמעותיים, במיוחד משום שחלק מהתכנים נוגע למציאות שבהן הן חיות. הקורס "תאונות בית" צוין על ידי כמה מהן כחשוב מאוד היות שהקנה להן ידע שניתן ליישמו בבית, ובמיוחד מכיוון שכיוון להגנה על ילדיהן. אחת הנשים (בת 28) אף ציינה כי מסיבה זו אף הקפידה לבוא לכל ההרצאות. אחרת (בת 22) סיפרה כי כיום היא יותר זהירה ומגינה על ילדיה. אישה בת 40 שהשתתפה במספר קורסים, ביניהם, תאונות בית, סמים וגיל ההתבגרות, אמרה שהקורסים משרתים למעשה לא רק אותה אלא גם את ילדיה משום שהם מקנים לה ידע שעוזר לה בגידולם. מרואיינת בת 37, אם לשבעה ילדים שחלקם מהם כבר סיימו את לימודיהם התיכוניים סיפרה כי ההשתתפות בקורס בנושא סמים העשירה אותה בידע רב והעלה את מודעותה לנושא. מספר נשים ציינו כי בקורסים למדו עד כמה חשוב להעניק לילדיהן חום ואהבה. גרושה בת 40, אם ל-12, סיפרה שבעזרת חום ואהבה הצליחה לאחד את בניה במשפחה שלה. אחרת ציינה כי היא מנסה לפצות את ילדיה על מצבם הכספי הקשה, באהבה וחום.

תרומה לביטחון העצמי: מרואיינת בת 31 אמרה כי בעקבות השתתפותה בפעילויות המועדון היא "נמצאת במקום אחר". בזכות המועדון היא "נחשפה אל הדרך הנכונה". היום היא יודעת לאן לפנות ולמי לפנות ויודעת להגן על עצמה. היא עדיין אינה שלמה עם הישגיה ורוצה עוד ועוד. היא מודעת לכך שזו הדרך שבה מצאה את השינוי בחייה ובה היא רוצה להמשיך.

היחס ללימודים ולידע: מספר נשים הביעו במהלך הראיון את כאבן על כך שמשפחותיהן לא אפשרו להן להמשיך את לימודיהן. הפעילות שמציע המועדון מהווה פיצוי עבורן בגין הזכות שנשללה מהן ללמוד בצעירותן. אחת מהן תיארה תחושה של חוסר שאותו היא ממלאת.

מוטיבציה: יש נשים שצינו שהמוטיבציה שלהן להשתתפות בקורסים נובעת מרצון להעניק לילדיהן חיים טובים יותר.

מחויבות: חלק מהנשים ציינו כי הן נהנות מאוד מהקורסים ושהן משתדלות שלא להחמיץ אף פגישה. אחת מהן, גרושה בת 40 אמרה כי היא מחסירה רק כאשר יש לה עבודה באותו יום. אחרת בת 22 אמרה שהיא משתדלת להגיע לכל פגישה אלא אם כן יש משהו אחר שצריך לעשות, במיוחד אם הוא קשור בילדיה. בעוד שמרואיינת בת 25, אם לחמישה ילדים קטנים, סיפרה שהיא משתתפת בקורסים באופן עקבי, ובדרך כלל מביאה איתה את ילדיה.

המועדון כמסגרת תומכת

המועדון מהווה עבור הנשים מסגרת תומכת, ובמיוחד עבור הנשים החד-הוריות. גרושה בת 40 אמרה כי במועדון היא מוצאת מענה לבדידות, היא מרגישה שהיא באותו מעמד של הנשים האחרות. היא מתנחמת כאשר היא רואה שלכולן יש צרות וקשיים, ושהיא לא לבד. דברים דומים אומרת גרושה נוספת, בת 31: במועדון היא "לא לבד". יש לה קבוצה תומכת ומקשיבה. המועדון הוא מסגרת חברתית. אם חד הורית בת 38 סיפרה כי המועדון מאפשר לה להכיר נשים חדשות ולשנות אווירה. היא ציינה כי היא מאוד פתוחה ומחפשת חברה. גם היא מוצאת נחמה בדיעה שיש רבות נמצאות במצבה ויש אפילו שמצבן גרוע יותר. לדבריה, במועדון היא למדה גם להקשיב לאחרים ולדעותיהם גם אם אינה מסכימה אתם.

המועדון כמסגרת להעברת שעות הפנאי ולבילוי: מרואיינת בת 28 סיפרה כי יש לה זמן פנוי אשר לא תמיד היא יודעת איך לנצלו, והפעילות שמציע המועדון מאפשרת לה למלא זמן זה בתכנים מועילים. בהקשר זה יש לראות גם את בקשותיהן החוזרות של הנשים להרבות בטיולים.

המועדון כמסגרת להתאווררות: אחת הנשים (בת 25) תיארה את היציאה אל המועדון כ"נשימת אוויר" ושינוי אווירה. מדובר באם צעירה לשלושה ילדים אשר למעט יציאה למועדון פעמיים בשבוע, בעלה אינו מרשה לה לצאת מהבית או להחזיק בפלאפון. עבורה, המועדון מהווה מסגרת לפגוש נשים אחרות ולדבר איתן וללמוד נושאים שונים.

העצמה: חלק מהנשים מתארות תהליך הדרגתי של שינוי שחל בהן בעקבות השתתפותן בפעילויות המועדון. גרושה בת 31 מספרת כי אישיותה התחזקה והיא עומדת יותר על זכויותיה ולא מפחדת לומר את שעל לבה. לדבריה, הקבוצה נתנה לה כוחות. הקבוצה אפשרה לה להביע את דעתה, ולהרגיש חופשייה לשתף בחוויותיה. היום יש לה כוח ונכונות להילחם למענה ולמען בתה, ולהגן על עצמה. היא מביעה אופטימיות לגבי העתיד, שואפת לחיים טובים יותר ומנסה לפצות את עצמה דרך בתה. אישה אחרת, גרושה בת 38 ואם לארבעה, מתארת תהליך של התחזקות: היום היא לא מקשיבה לדיבורים של השכנים ולא מעניין אותה מה יגידו עליה. היא סבורה שאישה יכולה להיות חזקה מאוד ברגע שהיא עומדת על זכויותיה. היא יוצאת נגד יחסה הרע של החברה הבדואית אל הנשים החד הוריות היוצאות ללימודים ועבודה. המצב הזה לדעתה, צריך להשתנות. "אני יוצאת מהבית כדי ללמוד, לשנות אווירה, לפרנס את המשפחה... אני מאמינה בזה וזה מה שאני הולכת בעקבותיו וזה מה שכואב בחברה שלנו. הם לא מנסים להבין אותנו. אנחנו הנשים הקורבנות. בסוף, מה שנעשה, לא יהיה מקובל. **בכל זאת אני ממשיכה**, בשבילי הכל פתוח אני אלחם על זכותי ואביע את דעתי."

מודעות: את ראשיתה של העצמה ניתן לזהות בכך שיש מודעות שהיום הן מודעות לזכויותיהן. צעירה בת 25 אמרה כי היא מודעת לזכויותיה אך מאמינה שעל הקשיים שבבית לתגבר בזכות עצמה לאט לאט. היא לא מאמינה בנקיטת פעולות דרסטיות, וסבורה שאת

היישום עליה לעשות בקצב שבעלה מסוגל לעמוד בו. אך בה בעת, מביעה אופטימיות לגבי העתיד. אותה אישה הבטיחה לחנך את ילדיה ברוח **שוויניות**.

אופטימיות: הנשים הביעו מודעות לכך שתהליכי השינוי בחברה בה הן חיות הם איטיים, אך הן הביעו אופטימיות ואמונה שהעתיד הצפוי להם יהיה טוב יותר. גרושה בת 31 שאביה אוסר עליה לצאת לעבודה, סיפרה שאישיותה מתחזקת מיום ליום, וכי היא מאמינה שבמשך הזמן היא תצליח לשכנע את אביה לחזור בו מעמדתו. צעירה אחרת (בת 22) הודתה כי "**השינוי אצלי מאוד קשה** ואני לא מצליחה לעשות אותו" אך הוסיפה ש"אולי זה יבוא עם הזמן, ואני מאמינה שהקורסים האלה ייתנו לי קצת איך להתמודד עם זה".

תקוות לשינוי החברה: שתי נשים הביעו את שאיפתן לשינוי החברה שבה הן חיות. האחת היא אם חד הורית בת 38 שקבלה על היחס הגרוע לו זוכות הנשים הגרושות מידי החברה. לדבריה: "החברה צריכה להשתנות ולהסכים לעבודה של נשים כמוה". השניה, צעירה בת 22, אמרה: "יש הרבה נשים שלא יודעות להגן על עצמן, וזה נורא כואב. לפעמים כשאני פוגשת מישהי והיא מספרת לי על בעלה או על משפחתה אני שואלת אותה איך היא חיה עם העוול הזה. לנשים האלה צריך להגיע עד לבית כי נורא קשה להן לצאת. נכון, היום יש יותר התקדמות והתפתחות בחברה שלנו אבל עצם זה שהבנות לא משלימות את הלימודים שלהן זה מאוד קשה ולא יעזור למצב שלהן". ניכר כי היא מחזיקה בראיה רחבה של החברה לפיה לחינוך הבנות יש חשיבות עליונה וכך גם לחווקה של הקבוצה, שבלעדיה לא יתכן שינוי.

יחס לכסף ועבודה: מבין המרואיינות, שתיים מתוך שלוש הנשים הגרושות ציינו את הקושי שבחסרון כסף. אף אחת מהמרואיינות אינה עובדת. הנשואות שהתייחסו לנושא סיפרו כי בעליהן מתנגדים בתוקף ליציאתן לעבודה. אחת הנשים, בת 22, סיפרה שבעלה טוען כי הפרנסה שלו מספיקה ואין צורך בהכנסה נוספת, אך היא מרגישה שזה מאוד חסר לה. מבין הגרושות, אחת סיפרה על התנגדותו הנמרצת של אביה ליציאתה לעבודה, בעוד שאחרת, בת 38, מחפשת עבודה ובטוחה שכשתמצא עבודה ייפתרו רוב בעיותיה.

יחס אל הדת: מרואיינת אחת תיארה את הדת והאמונה ככוח מחזק. לדבריה בזכות הדת התחזקה אמונתה בעצמה.

לסיכום, הראיונות מגלים כי הנשים המשתתפות בפרויקט מצויות בשלבים שונים של תהליך העצמה אישית. הן צמאות לידע ולחברה תומכת. הן מכירות בחשיבות הלימודים וכואבות את העובדה שהן עצמן לא זכו להשכלה מקיפה. הן חשות שבהתנסויותיהן במועדונים הן עוזרות לא רק לעצמן אלא לילדיהן ואפילו לחברה כולה. עם זאת, נראה שרחוקה הדרך אל העצמה הקהילתית וכלכלית. רובן צריכות לפלס את דרכן בעולם הנשלט על ידי גברים, בין אם אלה אבותיהן ובין אם אלה בעליהן. הן מכירות בצורך בשינוי בחברה אך מבינות ששינוי תובע זמן.

דיון וסיכום

סקרנו בתמציתיות את מהלכם של שני פרויקטים להעצמת נשים במגזר הבדואי בעיר רהט, אשר פעלו באותו זמן בשכונות שונות בעיר. בפרק זה אנו מבקשים לעמוד על המשותף לשני הפרויקטים ולחדד את ההבדלים מבחינת המבנה הארגוני, אוכלוסיית היעד והתוצרים. בחינה זו תסייע במענה על השאלה איזו אסטרטגיה עשויה להיות יעילה יותר בתכנון פרויקטים עתידיים דומים, אילו מבין המודלים יכול להשפיע על התוצאות ברמת התוצרים (העצמה), ואילו מהם יכולים להבטיח את המשך הפעילות לאורך זמן.

הפרויקטים דומים במטרות, ברציונל, באוכלוסייה, במבנה הארגוני ובתכנית. שני הפרויקטים יוצאים מתוך הנחה שהחברה הבדואית עוברת שינוי באורחות החיים, ושלנשים מקום ייחודי בתהליך. שני הפרויקטים מסכימים שהדרך לפעול בנושא היא דרך של "העצמה" כתהליך שיעזור לנשים ולחברה לעשות את המעבר מחברה נוודית לחברה ביישובי קבע. הפרויקטים פועלים באותו יישוב, בקרב נשים בדואיות, המאופיינות בהטרוגניות מבחינת: גיל, מצב משפחתי, השכלה, שליטה בשפה עברית ועוד. ההערכה ליוותה את הפרויקטים במהלך השנתיים הראשונות להפעלתם. זוהי תקופת זמן קצרה לבחון שינויים חברתיים ולכן את הנאמר יש לקחת בהתאם.

המבנה הארגוני

דמיון במדרג הסמכות

מדרג הסמכות והגדרת התפקידים דומים בשני המודלים. בשניהם מדרג הסמכות מתחיל בועדת ההיגוי, עובר דרך גוף פורמלי, יורד ל"רכזות הפרויקט" ומשם ל"רכזות השטח". בועדת ההיגוי מיוצגים כל השותפים והיא מפקחת על השגת מטרות הפרויקט. הגוף הפורמלי ב"פרויקט המועדונים" הוא מחלקת הרווחה של העירייה, וב"פרויקט המרכזים" אלו שתי העמותות. הגוף הפורמלי דואג לתקציב, לתכנון ולפיקוח. "רכזות הפרויקט" בשני המודלים אחראיות על הניהול בפועל ו"רכזות השטח" או "מפעילות המועדונים" דואגות לפעילות במועדון או במרכז.

מבנה קוהרנטי לעומת מבנה לא-קוהרנטי

למרות הדמיון הם שונים במידת הקוהרנטיות של המבנה ובחלוקת הכוח בו. מבחינת הקוהרנטיות המבנית מודל המועדונים הוא מודל קוהרנטי. "רכזות הפרויקט" נמצאת במגע ישיר עם "מפעילות המועדונים", ואלה עם הנשים, והידע זורם מלמעלה למטה ומלמטה למעלה. כולם שותפים במידה זו או אחרת להחלטה מה יקרה במועדון. "מפעילות המועדונים" נמצאות במדרג אחד גבוה יותר מאוכלוסיית היעד והן הכתובת היחידה עבורה. הן המקשרות בכל דבר בין הנשים לבין "רכזות הפרויקט".

לעומת זאת, מודל המרכזים מאופיין בחוסר קוהרנטיות. בנוסף על המבנה הכפול שנובע משיתוף הפעולה בין שתי העמותות, המעמד של "רכזות השטח" כאם בית, המורות העובדות עם הנשים ו"רכזות הפרויקט" המתכננות והמפקחות על הפעילות, איננו מאפשר יצירת מסגרת מגובשת עם מנהיגות בראשה. "רכזות השטח", ממלאות רק תפקיד חלקי אל מול הנשים (גיוס הנשים ותחזוק המרכז) ועל יתר הפונקציות ממונות דמויות סמכותיות אחרות כמו, המורות, ועדי הנשים, ו"רכזות הפרויקט".

הבדלים בחלוקת הכוח

מבחינת חלוקת הכוח, מעמד "מפעילות המועדונים" שונה באופן מהותי ממעמדן של "רכזות השטח". "מפעילות המועדונים" הן נשים חזקות בחברה שהמועדון מצוי בביתן. הן בעלות הבית, הן המארחות, והן הקובעות את הכללים בבית. הכוח שלהן נובע גם מטוטאליות המבנה. ברגע ש"מפעילת מועדון" מפסיקה לתפקד, המועדון מפסיק להתקיים מעצם העובדה שהמועדון מתקיים בבית פרטי. מפעילות המועדונים יחד עם "רכזות הפרויקט" מתכננות יחד את הפעילויות והתכנים הנלמדים מה שמקנה להן מעמד של שותפות בתכנון ובביצוע.

"רכזות השטח", לעומת זאת, הן שכירות הניתנות להחלפה מבלי לפגוע בקיומו של המרכז. הן אינן שותפות ברמת החשיבה והתכנון, הקשר שלהן עם הנשים הוא חלקי ויכולתן להנהיג ולהעביר אותן תהליכי העצמה הוא מוגבל.

גוף אחראי – עירייה מול עמותות

אחד ההבדלים בין המבנים הארגוניים של הפרויקטים הוא היותו של פרויקט אחד, "המועדונים", חלק מפעילות העירייה, בעוד שהפרויקט השני, "המרכזים", התנהל על ידי עמותות. לגוף העומד מאחורי פרויקט חשיבות ביחס לסיכויי הישרדותו בעתיד.

העירייה היא גוף קבוע ולכן שילוב הפרויקט בפעולה שוטפת של מחלקה בעירייה עשוי להפוך אותו לחלק קבוע בעשייה. ב"פרויקט המועדונים" בלטו מספר יתרונות שנבעו מכך שהעירייה הייתה הגוף האחראי לתכנית. העירייה העמידה אנשי מקצוע בראש הפרויקט, היא העניקה לגיטימציה לפעולת המועדונים, אפשרה שימוש בידע והכרות עם האנשים והשכונות. כוח האדם המקצועי מטעם העירייה, השפיע על יצירת אסטרטגית כניסה נכונה לשטח. כוח האדם שהועמד לצורך ריכוז ולליווי בחשיבה היה כולו כוח מקומי המכיר את התרבות ואת מערך היחסים החברתי בעיר.

מאידך גיסא, העירייה לא התייצבה באופן ברור מאחורי הפרויקט. העירייה לא איישה את ועדת ההיגוי בנציגים קבועים מטעמה, ועיכבה בתקופת הבחירות כספים שהוקצו לפרויקט. העירייה לא סיפקה לפרויקט מחשב מחובר לאינטרנט עד תום השנה השנייה לפעולתו. היא לא העמידה

לרשות הפרויקט רכב ואדם למחצית יום עבודה לניוד ארוחות וסנדוויצ'ים מעמותת "באר שובע" למועדוני הנשים ומשם לבתי הספר, ובכך תרמה לכישלונה של יוזמה שזכתה לשיתוף פעולה מצד נשות המועדונים.

תכנית ה"מרכזים", לעומת זאת, הופעלה על ידי שתי עמותות, חיצונית יהודית ופנימית בדואית. העמותה היהודית הביאה אתה מקורות כספיים וידע ניהולי והעמותה הבדואית הביאה את השייכות וההכרות עם היישוב והאוכלוסייה, וכן את הלגיטימציה לפעול בתוכה.

מבחינה ארגונית, מבנה זה הכתיב מערכת ניהול כפולה שיש בה פוטנציאל של סרבול, ושל הפריה הדדית. כדי שפוטנציאל ההפריה ההדדית יבוא לידי מימוש חשוב להבהיר את מערכת היחסים בין העמותות ולהגיע להסכמה האם יש כאן מערכת חונכת או של שיתוף פעולה. בשני המקרים המערכת יכולה לנצל את יתרונותיה אם היא ברורה ומסוכמת.

בשנה השנייה לפעילותו התחולל ב"פרויקט המרכזים" שינוי במודל הארגוני שהתבטא בחיזוק ה"המדרג הביצועי" בפרויקט (קרי, "רכזות השטח"). הורחבו תפקידי הרכזות, ונעשו פעולות ליצירת יותר לכידות ושיתוף פעולה בין רכזות הפרויקט, המורות ורכזות השטח.

היכולת של העמותה המקומית לנהל את הפרויקט בכוחותיה היא טרם עמדה בניסיון, וקשה לדעת האם שיתוף הפעולה בין העמותות השפיע על סיכויי הפרויקט להמשיך לפעול.

מועדון לעומת מרכז

המועדון הוא מסגרת הפועלת בתוך סביבה "טבעית" בתוך השכונה החופפת, במידה רבה, למשפחה המורחבת. זוהי יחידה אינטימית המונהגת על ידי נשים חזקות בחברה. המרכז הוא מסגרת הפועלת בתוך סביבה "זרה" ו"מלאכותית". אין בו פונקציה מרכזית ברמה של מנהיגות שיכולה לשמש לנשים כתובת.

המועדונים, מעצם הגדרתם, מציעים ללקוחותיהן מסגרת חברתית שבתוכה משתלבת פעילות לימודית. ומכאן שהם פונים לאוכלוסייה קבועה ויציבה. המרכזים, לעומת זאת, מציעים מסגרת לימודית שנוסף אליה פן חברתי, ועל כן הם פונים, קודם כל, לאנשים שבאים להשתלם לתקופת זמן קצובה (משך הקורס).

המועדונים מזמנים אינטראקציות חברתיות לחברותיו הקבועות, והן יכולות להתגבש כקבוצה בעלת מודעות חברתית ופוליטית. לעומת זאת, המרכזים משמשים בעיקר כ"בתי ספר למבוגרים" וקביעות לקוחותיהם איננה מובטחת, ומכאן הקושי בגיבושה של קבוצה בעלת מודעות חברתית. להבדל זה יש השלכות גם על אופי הפעילות בכל אחת מהתכניות: ב"פרויקט

המועדונים" הושם דגש רב יותר על העצמה קהילתית ואילו ב"פרויקט המרכזים" הייתה התמקדות רבה יותר על העצמה כלכלית.

לדעת המעריכות, למסגרת שמציעים המרכזים, יש פוטנציאל לפיתוחה של העצמה קהילתית היות שהם מזמנים למשתתפות אפשרות להכיר נשים משכונות שונות, ולהשתייך לקבוצת נשים זרה שאיננה חלק מהמשפחה המורחבת. אלמנט זה של היכרות עם סביבה זרה, נראה למעריכות, חיוני במעבר הנשים מהעצמה אישית להעצמה קהילתית, גם אם משך הבשלתו ארוך יותר.

עמידה על נורמות מערביות

אלמנט מרכזי בשתי התכניות הוא שהן שמו דגש על עבודה על פי נורמות מערביות של ניהול תקין. בשני הפרויקטים נעשה ניסיון להטמיע הרגלי עבודה מסודרים הכוללים דיווחים תכופים בכתב. "מפעילות המועדונים" כמו "רכזות השטח" נדרשו לדווח בקביעות על שהתרחש במרכזים ובמועדונים, המורות חויבו בהגשת דוחות על תכני ההוראה ומצב התלמידות, רכזות הפרויקטים תיעדו את המפגשים שניהלו עם הכפופים להן ועם גורמים אחרים בצוות. בד בבד נעשה ניסיון להטמיע הרגלים של עמידה בזמנים והודעה על היעדרות בקרב ציבור הנשים שנטלו חלק בפעילויות. להקניית הרגלי עבודה מסודרים יש חשיבות רבה בביסוס שיטת עבודה ויציבות של הפרויקטים.

מועדון החד הוריות – מודל משולב

מועדון החד הוריות הוא מועדון יוצא דופן והוא משלב בתוכו מאפיינים של מועדון ושל מרכז. מצד אחד, הוא אינו ממוקם בבית פרטי, כי אם במרכז העיר, והוא משרת נשים משכונות שונות. בכך הוא דומה למרכז. אולם, "מפעילת המועדון", על אף העובדה שאיננה בעלת הבית, יש לה סמכויות זהות לאלו של יתר "מפעילות המועדונים", היא שותפה לתכנון ולביצוע ואחראית על כל הפעילות במועדון. למועדון הזה יש מאפיין ייחודי רק לו של אוכלוסייה הומוגנית. מדובר בנשים חד הוריות שמצבן החברתי והכלכלי דומה. זוהי דוגמא למבנה שונה של מועדון.

בסיכום, ניתן לומר שהמתכונת של המועדונים מהווה מסגרת של שותפות בתכנון ובביצוע, ומזמנת התנסות והתמודדות עם תכנון, ביצוע, ולקחת אחריות שהם תהליכי העצמה מובהקים. במסגרת הזו זוכים להעצמה שני המעגלים – "מפעילות המועדונים" והנשים במועדונים. אך המועדונים חסרים אלמנט בהעצמה קהילתית: המעבר מן הסביבה הטבעית אל סביבה זרה. המרכזים, לעומת זאת, מזמנים מפגשים של נשים משכונות שונות. מעבר זה הוא הכרחי אם רוצים להגיע בזמן כלשהו למסה קריטית של נשים מועצמות היוצרות שינוי ברמת הקהילה והחברה.

האוכלוסייה

ברמת ההצהרה היו אמורים להיות הבדלים יותר חדים בין שני המודלים. מודל המרכזים אמור היה לפנות לנשים חסרות השכלה בטווח גילאים לא מוגבל (20-60) ופרויקט "המועדונים הביתיים" יועד לנשים נשואות, אמהות לילדים בגילאי 25-35. שני הפרויקטים כיוונו את פעולתם הן לאוכלוסייה חזקה והן לחלשה. בפועל האוכלוסיות בשתי התכניות היו אוכלוסיות הטרוגניות בגיל, במצב המשפחתי, ובמצב הסוציו-אקונומי. גם מבחינת השכלה, לא ניתן להצביע על הבדלים מהותיים ברמתן של הנשים בשתי התכניות, וככלל מדובר בנשים בעלות השכלה נמוכה עד אנאלפביתיות.

הטרוגניות

ההטרוגניות של הנשים הציבה בפני שני הפרויקטים צרכים מגוונים שלאורם נבנתה תכנית שענתה על מגוון צרכים אלה. כל קבוצת נשים בחרה בתכנים שענו על הצרכים שלה. ההטרוגניות העמידה דרישות וקשיים שלא נפתרו בכל הקשור בצוות ההוראה ודרכי ההוראה של קרוא וכתוב. הנשים נזקקו למורים מנוסים המסוגלים ללמד בו זמנית נשים ברמות שונות דבר שלא עמד לרשות אף אחד משני הפרויקטים.

השכלה

רמת ההשכלה הנמוכה הכתיבה את אופן גיוס הנשים ואת אופן הפרסום והארגון של אירועים. בשני הפרויקטים נערך הגיוס באמצעות הליכה מבית לבית היות שלא ניתן היה להסתמך על פרסום בכתב. שיטת גיוס כזאת הצריכה זמן רב והגבילה את כמות האוכלוסייה שניתן להגיע אליה. רמת ההשכלה הכתיבה גם את התכנים שבהם התמקדו שני הפרויקטים: הוראת קרוא וכתוב.

אוכלוסייה בעלת נורמות של חברה מסורתית

הנשים שנטלו חלק בפרויקט שייכות לחברה הבדואית המסורתית ולפיכך הן כפופות לנורמות ההתנהגות הנהוגות בה. הן חיות בשכונות משפחתיות, בתרבות המגבילה את תנועתן וניידותן ומתנגדת לחדשנות. הן שמות את המשפחה וצרכיה לפני הצרכים שלהן כנשים. הן חסרות הרגלי למידה ואינן לוקחות אחריות על התקדמותן בלימודים. הרעיון של תשלום עבור לימודים לנשים זר לעולמן.

תרבות מסורתית והגבלה בניידות מכתיבה את הרדיוס שמתוכו נשים תגענה אל המועדון או אל המרכז. מבחינה זו, מיקום מועדון בשכונה אחת או מרכז בחמש שכונות לא הגדיל בפועל את האוכלוסייה באופן משמעותי. בשתי התכניות היו כ-90 נשים.

התכנית והפעילות

התכניות כעונה על צורכי הנשים

שני המודלים תופשים באופן דומה את צורכי הנשים בהעצמה ואת התשובות לצרכים אלה. צורכי הנשים בהעצמה שזוהו הם: צורך בהעצמה אישית, שמשמעו הקניית ביטחון עצמי, מודעות ופיתוח היכולת בנקיטת עמדה; הצורך בתפקוד בעולם המודרני כרעיה ואם; פיתוח יכולות תעסוקתיות; והעצמה קהילתית שמשמעה, פיתוח מודעות ולמידת מושגים בכל הקשור לחברה הבדואית ולמקום האישה בה.

בהתחשב בצרכים אלה נבנתה תכנית הבנויה משני חלקים ומשני מאפיינים: לימוד ופעילות חברתית. בטבלה שלהלן מרוכזים פרטי התכנית בהתאם לצרכים שעליהם באו לענות.

המענה		הצורך
פעילות חברתית	פעילות לימודית	
טיולים ובילוי חברתי במרכזים/מועדונים ובסדנאות מחוץ לבית.	קורסים: קרוא וכתוב (כהגברת היכולת לתפקד באופן עצמאי), אומנות, פסיכודרמה, העצמת נשים, זכויות, קבלת החלטות. סדנאות: זהות האישה הבדואית, אינטליגנציה רגשית.	העצמה אישית
הפעילות החברתית היא פעילות חינוכית של אמהות וילדים. (''חוויה'').	קורסים: דת ומורשת, קרוא וכתוב (כאמצעי להתמצאות בחברה הסובבת) הרצאות: תאונות בית, תזונה נכונה, בריאות, אלימות, סמים, תפקיד ההורים בחינוך, דיאלוג בחינוך.	לימוד התפקוד כרעיה ואם
	קורסי הכשרה מקצועית: קוסמטיקה, מחשבים, לימודי תיאוריה, סדנה למדריכות לגיל הרך, תפירה, מחשבים, לימוד אנגלית, הפקת עיתון עסקי. קורס עיוני ומעשי ביזמות עסקית: חברה חיצונית מלמדת את הנשים איך פותחים עסק לעצמן ואמורה ללוות אותן בתהליך.	יזמות עסקית (העצמה כלכלית)
וועדי נשים, נושא החודש, הפקת עיתון, שיתוף פעולה עם ארגונים אחרים ובעיקר עם עמותות שונות	התכניות מניחות כי העצמה קהילתית תהייה תוצר לוואי של ההעצמה אישית של הנשים.	העצמה קהילתית

ניתן להצביע על שני ההבדלים מרכזיים בתכנית בין הפרויקטים: האחד הוא בנושא היוזמות העסקית, והשני בפעילות להעצמה קהילתית.

יוזמות עסקית

הכשרה מקצועית במרכזים תפסה מקום מרכזי בצד פיתוח עסקים עצמאיים, דבר שלא נעשה במועדונים. מספר הקורסים בעלי אוריינטציה מקצועית במרכזים היה גדול לאין שיעור ביחס לזה שהציעו המועדונים.

העצמה קהילתית

שני הפרויקטים הניחו כי העצמה קהילתית היא תוצר לוואי של העצמה אישית של הנשים, אך בתכנית לשנה השנייה של "פרויקט המועדונים" הושם דגש על פעילות קהילתית. הנשים התבקשו, במסגרת מפגשיהן במועדון, לגבש תכניות לפעילות לטובת הקהילה (פתיחת ספרייה, צהרון, משחקייה, וכד'). כשהסתבר שהנשים עדיין אינן בשלות להוציא לפועל יוזמות אלה, הוחלט על שילובם של גורמים חיצוניים (לרוב עמותות) שהציעו לנשים רעיונות ליוזמות שעליהן עבדו בשיתוף פעולה (סנדוויץ' לכל ילד, ועדי הורים, יחסי אמהות נערות ועוד). ב"פרויקט המרכזים", לעומת זאת, הפעילות בקהילה מובלת בעיקר על ידי וועדי הנשים המורכבים מנשים שהתנדבו לתפקיד ואשר היקפי פעילותן הייתה מצומצמת ביותר. הרעיון לשיתוף פעולה עם ארגונים אחרים לקידום פעילות קהילתית עלה בשלבים מאוחרים של הפרויקט ותפס רק חלק קטן מהפעילות.

העצמה

העצמה היא תהליך של מעבר מחוסר אונים לשליטה על הגורל (סדן, 1997). השינוי מטרתו להוביל למימוש הפוטנציאל האנושי. תוך כדי פיתוח ההעצמה מתפתחת מודעות פוליטית ובקורתיות, ויכולת לפעול במסגרות חברתיות בשיתוף עם אחרים להשגת השפעה על הסביבה.

התכניות להעצמת נשים בדואיות ברהט גיבשו אסטרטגיות דומות להשגת מטרותיהן. הם הניחו כי העצמה היא תהליך מתפתח שראשיתו ביציאת הנשים אל מחוץ לביתן לפעילות שמיועדת במיוחד להן, המשכו בהרחבת הידע וסופו במעורבות בקהילה. בשני הפרויקטים נראה כי המשתתפות עברו שלבים ראשוניים של העצמה: יציאה מהבית ללימודים תוך התמודדות עם הבעל והמשפחה, והרחבת הידע – חשיפה לתכנים חדשים. שלבים נוספים של העצמה כלכלית ומעורבות בקהילה נמצאים עדיין בראשית דרכם.

השכלה, ובראש ובראשונה שליטה בקריאה ובכתיבה, היא אמצעי חשוב להשגת העצמה, אך היא אינה הכלי היחיד. לצורך השגתה נדרשת גם אינטראקציה חברתית המושגת על ידי יציאה

מהבית, אפשרות להקדיש זמן לעניינים שאינם נוגעים ישירות בטיפול במשפחה, וההתנסות בלמידה בקבוצה. שני הפרויקטים זימנו לנשים אפשרות לחוות זאת.

הממצאים מלמדים כי העצמה הולכת בשני כיוונים: שינוי ושימור. הנשים תיארו שינויים שחלו בהתנהגותן ובתחושותיהן בעקבות השתתפותן בפרויקטים. ניכר כי הן חשות יותר לגיטימציה לפעול למען עצמן, אם ביציאה ללימודים, ואם ביציאה למפגשים חברתיים לשם בידור, פינוק ובילוי. אך מאידך גיסא, הדגישו הנשים כי בראש סדר העדיפויות שלהן ניצבים הבעל והבית.

ברמת התוצרים עולה כי שתי התכניות השיגו הישגים דומים. בשניהם ניכרו רמות שונות של העצמה אישית ושל שינוי בתפקוד הנשים כאמהות ועקרות בית. הנשים היו מעורבות בפעילות שכוונה להכשיר אותן להשתלבות בעבודה אך לא ידוע מי מהן, אם בכלל, ניסתה או הצליחה לעשות זאת. מבחינת העצמה קהילתית, נשים שנטלו חלק בפעילויות של "פרויקט המועדונים" היו מעורבות ביותר יוזמות שנגעו לקהילה, אולם מתוך הראיונות שנערכו עם כלל הנשים, עולה כי רוב הנשים לא הפנימו עקרונות של יוזמה עצמאית לפעילות קהילתית, אפילו לא ברמת השאיפות והתקוות לעתיד, ולא ניכרת אצלן התייחסות לשינוי בחיי הקולקטיב, הקהילה, השכונה ואף לא במשפחה.

כל המרואיינות תיארו את הפעילויות שזימנו להן הפרויקטים כעונות על הצרכים שלהן: צורך בחירות וחופשיות, צורך בפינוק ובילוי, רצון ללמוד, רצון וצורך לעבוד.

המסגרות שזימנו להן הפרויקטים שמשו מסגרת תומכת ומחזקת הנותנת מענה לבדידות, ומאפשרת היכרות עם נשים אחרות. האינטראקציות החברתיות עודדו את הנשים להביע את דעתן, ולהקשיב לדעות של אחרים גם אם לא תמיד הסכימו להן. הנשים תיארו את הקבוצה כנותנת כוח וכמחזקת את המודעות לזכויותיהן. בין הנשים נוצרו הקשרים והיו גילויים של עזרה הדדית.

הנשים תיארו את תחושת הלחץ והדיכוי שהן חשות בשל המגבלות על ניידותן ותיארו את המועדונים והמרכזים כמקום מפלט לשחרור לחצים ולפינוק, אשר יותר ויותר הן תפשו כדבר שמגיע להן ליהנות ממנו.

הנשים בשתי התכניות סיפרו כי הקורסים תרמו להן ידע חשוב וישים, העלו את מודעותן לנושאים שונים הקשורים בזכויות והעלו את רמת הביטחון העצמי שלהן. הן אמרו כי הן מתמידות להגיע לקורסים שמעניינים אותן, ואף למדו לארגן את הזמן באופן כזה שהשתתפותן בפעילויות לא תפגע בתפקודן בבית כנשים ואמהות. היו שסיפרו כי הן מיישמות את הנלמד בבתיהן (יתר זהירות מפני תאונות בית, שינוי היחס כלפי הילדים). תחושת הביטחון שהן חשות נובעת בין היתר מכך שעתה הן יודעות למי הן יכולות לפנות כאשר הן נתקלות בבעיות. לימודי קרוא וכתוב תרמו רבות להגברת ביטחון העצמי כי הם אפשרו להן התמצאות טובה יותר בנעשה

מחוץ לכותלי בתיהן: בקופת החולים, במוסדות הביטוח הלאומי וכד', וכן שחררו אותן מתחושת חוסר האונים שחשו אל מול ילדיהן כשלא יכלו לעזור להם בהכנת שיעורי הבית. כל המרואיינות הסכימו בדבר חשיבות ההשכלה, אך קשה לדעת עד כמה התפתחה אצלן העמדה החיובית כלפי השכלה כתוצאה מהפרויקט, שכן השינוי במעמד האישה הוא חלק משינוי כללי יותר שחל בחברה הבדואית, ונראה שהרעיון שהשכלה היא כלי מרכזי לחיים טובים ולמוביליות הוא רעיון שרווח בחברה זו.

אצל הנשים החד הוריות מורגשת באופן ברור יותר השאיפה להשתלב במעגל העבודה. הן הביעו מחאה כנגד תחושת הדיכוי ואף קראו לשינוי חברתי ביחס כלפיהן. נשים אלה רואות בתוכנית שמציעים הפרויקטים הזדמנות לסלול את דרכן לניידות (רשיון נהיגה) ועצמאות כלכלית (הכשרה מקצועית). אצל נשים אחרות לא מורגש צורך כה אקוטי בהשתלבות בעבודה.

ניתן לסכם כי ההעצמה שעברו הנשים ניכרת בכך שהן א) פיתחו אמונה שמגיע להן לקבל מענה לצרכים שלהן, ו-ב) זיהו את הצרכים שלהן ברמה האישית כבני אדם לחרות וחופשיות, בידור ופינוק, וברמת צורכי הקיום: לימודים ועבודה. כל אלה הם חלק מתהליך של אינדיבידואליזציה שעובר על הנשים: ההכרה בהיותן בני-אדם בפני עצמן, ההשתייכות לקבוצת הדומים להן, השייכות לחברה בזכות עצמן, הקשרים עם העולם המודרני והבנתו, העצמאות להתנהל בכוחות עצמן אל מול המוסדות בחברה, כל אלה מאפשרים להן לחזור אל תפקידן במשפחה ממקום אחר. אולם בד בבד עם תהליך זה, קיימת בקרבן ההסכמה שבסדרי העדיפויות שלהן, קודמים הבעל והמשפחה לצורכיהן שלהן.

הקשיים

הקשיים שליוו את התכניות שייכים לשני סוגים: קשיים שקשורים במבנה הארגוני וכאלה שקשורים בעובדה שהנשים פועלות על פי נורמות של חברה מסורתית.

קשיים שקשורים במבנה הארגוני

קביעות הצוות – לקביעות הצוות חשיבות רבה היות והיא משמשת אמצעי חשוב להטמעה של נורמות ולתפקוד סדיר של כל ארגון חדש.

שני הפרויקטים אופיינו בתחלופה של בעלי תפקידי-מפתח ובחוסר קביעות הצוותים. עד אוקטובר 2004 הופעל "פרויקט המועדונים" על ידי צוות קבוע ויציב, כשאת שתי הפונקציות המרכזיות בו מלאו רכזת הפרויקט ורכזת הפעילות הקהילתית בעירייה. בשליש האחרון של שנת 2004 יצאו בזו אחר זו רכזת הפרויקט ורכזת הפעילות הקהילתית לחופשת לידה. מחליפה מונתה לרכזת הפרויקט בלבד, והיא עברה חפיפה קצרה ונאלצה לתפקד מבלי שתהייה לה כתובת ברורה

לפניותיה. החילופים הפרסונאליים ובעיות בריאות הביאו לכך שוועדת ההיגוי התכנסה רק פעם אחת בארבעת החודשים האחרונים של שנת הפעילות.

ב"פרויקט המרכזים" עיקר התחלופה לאורך שנות הפעילות הייתה של אנשי עמותת "צעד קדימה". מהצוות המקורי נותרו רק מנהל העמותה ואחת מרכזות השטח. בתוך חודשיים, במהלך החודשים אוקטובר ודצמבר 2004 עזבו שתי רכזות הפרויקט (נציגות שתי העמותות), ואף שמונו להן מחליפות, ביציאתן הבו-זמנית של שתי פונקציות כה מרכזיות יש פוטנציאל של ערעור יציבותה של המערכת כולה. בנוסף, גם כוח ההוראה בפרויקט סבל מחוסר יציבות. מבין צוות המורות לעברית וערבית, רק שתי מורות נותרו קבועות למן ראשית הפרויקט.

מקורות להצמחת אנשים במערכת – השאלה איך הפרויקט בונה יציבות במערכת נוגעת לשאלת המקורות להצמחת בעלי תפקידים. קשה להניח שפרויקט שמטפח אוכלוסיות חלשות יוכל להצמיח את עתודתו הניהולית מקרב אוכלוסייה זו. ולמעשה, שני הפרויקטים הופעלו על ידי צוותים קטנים מכדי שיכלו להוות בסיס להצמחתם של אנשי ניהול, ולכן, לא ניתן היה להימנע מגיוס אנשים מבחוץ גם אילו התרחשה מוביליות כלפי מעלה, שכן תמיד היה צורך באנשים שימלאו את התפקידים של אלו שזכו בקידום.

לאור זאת, שני הפרויקטים מצאו את הפתרון לבעיה במאגר כוח האדם שעומד לרשות הגופים המפעילים את הפרויקט: ב"פרויקט המועדונים" המתנהל במסגרת מחלקת הרווחה בעירייה משמשים עובדי ומתנדבי המחלקה מאגר כוח אדם פוטנציאלי, ואילו ב"פרויקט המרכזים" משמשים הפעילים בעמותת "צעד קדימה" כעתודה שניתן לשלב אותה בפרויקט. פתרון זה נראה משביע את הדעת, גם לטווח הרחוק.

קשיים שנובעים מנורמות של חברה מסורתית

שני הפרויקטים נאלצו להתמודד עם קשיים הנובעים מהנורמות הנהוגות בחברה הבדואית המסורתית. הנשים הבדואיות כפופות לאיסורים והגבלות על ניידותן. הן שמות את המשפחה וצרכיה לפני הצרכים שלהן כנשים. הן נעדרות הרגלי למידה והן תופשות את המורה ולא את עצמן כאחראית על התקדמותן בלמידה. לכל אלה הייתה השפעה על גיוס הנשים, גודל הקבוצות, אופי ההוראה בקבוצות והגביה.

גיוס הנשים – העבודה מול אוכלוסייה בעלת השכלה נמוכה הכתיבה גיוס שהתבסס ברובו על הליכה מבית לבית, היות שהאפקטיביות של פרסום בכתב הייתה נמוכה. צורת גיוס כזאת צורכת זמן רב ומגיעה למעגל מצומצם יחסית של לקוחות. העובדה שהנורמות בחברה הבדואית העירונית מגבילות את ניידותן של הנשים הקטינה את הטווח שאליה יכל הפרויקט לפנות. רוב המועדונים הביתיים כיוונו לאוכלוסיית היעד בשכונה בה פעל המועדון, למעט מועדון החד-הוריות. המרכזים, לעומת זאת, פנו לציבור רחב יותר של נשים, שגרו בשכונות הסמוכות לשכונה

בה פעל כל מרכז. בפועל, מספר הנשים שנטלו חלק בשתי התכניות היה כ-90. מבחינה זו נראה כי למיקומו של מועדון בשכונה אחת או מרכז בחמש שכונות לא הייתה השפעה משמעותית על גודל האוכלוסייה שהשתתפה בפרויקטים. בשל מספרן הנמוך של הנרשמות וחוסר היציבות ברמת הנוכחות של הנרשמות היה הגיוס פונקציה מרכזית ותמידית בעבודת הפרויקטים.

קביעות הנשים ומחויבותן ללימודים – הנשים שמות את הבית והמשפחה בראש סדר העדיפויות שלהן והדבר השפיע על תדירות ההופעה שלהן לפעילויות. בשתי התכניות היו מספר נשים שהוכיחו מחויבות לפרויקט והגיעו לפעילויות בזמן. אצל אחרות, הפעילויות שהציעו הפרויקטים לא היוו גורם קבוע בעולמן, ומספר האיחורים וההיעדרויות שלהן היה גדול. הדבר הורגש במיוחד בחודשי הקיץ, עם יציאתם של הילדים לחופשה. התוצאה הייתה שמספר הנוכחות בפעילויות היה נמוך וגודל הקבוצות היה קטן מהמתוכנן.

היעדר הרגלי לימוד והשלמת חומר – הנשים בפרויקט חסרו הרגלי למידה ותפשו את המורה, ולא את עצמן, כאחראית על התקדמותן בלמידה. נשים שאיחרו לשיעור או נעדרו ממנו לא לקחו על עצמן להשלים את החומר בכוחות עצמן, והתקשו לעקוב אחר התקדמות הקבוצה. תוך זמן קצר נוצרו פערים גדולים בין התלמידות בקבוצה. ההטרונגניות העמידה דרישות וקושי שלא נפתר בכל הקשור בצוות ההוראה ודרכי ההוראה של קרוא וכתוב. הנשים נזקקו למורים מנוסים המסוגלים ללמד בו-זמנית נשים ברמות שונות דבר שלא עמד לרשות אף אחד משני הפרויקטים. בשל חוסר הניסיון של המורות די היה בתלמידה אחת שהחסירה כדי לעכב את הקבוצה כולה. כך קרה שאפילו בקבוצות לימוד קטנות ביותר למדו יחד נשים ברמות לימוד שונות.

הגביה – שני הפרויקטים ביקשו לקבוע נורמה של תשלום סמלי עבור ההשתתפות בפעילויות השונות. ב"פרויקט המרכזים" נגבו דמי השתתפות עבור הקורסים, ואילו ב"פרויקט "המועדונים" נגבה תשלום עבור טיולים, כנסים וסיורים. מטרת הגבייה הייתה, בראש ובראשונה, חינוכית ויצאה מתוך הנחה שהשתתפות כספית סמלית תגביר את מידת המחויבות והרצינות של הנשים ותשפר את התמדתן ונוכחותן בפעילויות. הנורמה של תשלום עבור לימודים הייתה זרה לנשים ושני הפרויקטים נתקלו בקשיים בנושא הגביה שהיווה בעיה לאורך שנות הפעילות של הפרויקטים.

בסיכום, ניתן לומר שמאפייני האוכלוסייה של שני הפרויקטים שהם השכלה נמוכה עד אנאלפביתיות, מגורים בשכונות משפחתיות, תרבות המגבילה את תנועת הנשים ומתנגדת לחדשנות, כל אלה הכתיבו את דרכי העבודה בפרויקט. תפקיד הפרויקט ביחס לקשיים שצוינו לעיל הוא תפקיד חינוכי של שינוי תפישת תפקידן כנשים ולימוד ופיתוח של יכולות למידה עצמאיות וארגון זמן שיאפשר להן לעמוד במשימות כאמהות ורעיות ולענות על צורכיהן כנשים וצורכיהן כאמהות ורעיות.

נקודות חולשה וחוזק של התכניות

בחינת נקודות החוזק והחולשה של כל אחד מהפרויקטים מתייחסת בראש ובראשונה לפוטנציאל הגלום בהם, ולא בהכרח למימושו. לכל אחד מהמודלים יש נקודות חולשה וחוזק מבחינת המודל הארגוני שיכולות להשפיע על אופי ההעצמה שהנשים עוברות ועל הסיכוי ליציבות והמשכיות התוכנית. בנוסף, מאפייני האוכלוסייה מציגים קשיים שיש לקחת אותם בחשבון בעת תכנון תוכנית להעצמת נשים במגזר.

המבנה הארגוני

נקודות חוזק במבנה ה"מועדונים":

1. קוהרנטיות המבנה וחלוקת כוח שוויונית יותר בין חלקי המערכת.
2. "המועדונים" פועלים בסביבה ה"טבעית" של הנשים, קרי, בתוך השכונה.
3. המעמד הלגיטימי של "המועדון" בתוך השכונה.
4. בניית התהליך על דמויות של נשים חזקות ומוערכות.
5. שיתוף "מפעילות המועדונים" בתכנון ובביצוע של התוכנית.
6. היות ה"מועדונים" מנוהלים ע"י מחלקת הרווחה בעירייה.
7. היות כל השותפים חלק מן האוכלוסייה העוברת את השינוי.

קוהרנטיות, פעולה בסביבה טבעית, לגיטימציה, בניה על דמויות חזקות, שיתוף בקבלת ההחלטות, ניהול ע"י גוף ממוסד, והיות כל השותפים בני החברה, כל אלה תורמים לכך ששני מעגלי הנשים – מפעילות המועדונים ובאות המועדונים – עוברים תהליכי העצמה אישית ומשפחתית ויוצרים קבוצה מלוכדת אשר יחד רוצה ויכולה להתגייס לטובת השכונה.

העובדה שתהליך העצמת הנשים נתפס כלגיטימי גם בעיני הגברים יש לו פוטנציאל להוביל שינוי עם החברה ולא בניגוד לה.

היות התוכנית חלק מהעבודה השוטפת של מחלקת הרווחה בעירייה יש לה פוטנציאל להבטיח את רמת המקצועיות של הפעולה, המשכיות התוכנית לאורך זמן והפיכת המועדונים לכוך המקדם את העבודה בקהילה. בשלב הזה הפוטנציאל מומש רק בחלקו.

נקודות חולשה במבנה המועדונים:

1. תלות התוכנית ב"מפעילות המועדונים".
2. המקום של המועדון בסביבה ה"טבעית".

מבנה של מועדון הפועל בתוך בית הופך את הפעילות בתוכנית לתלויה בקביעות רכזות המועדונים, דבר שקשה להבטיח אותו. נשים יכולות להפסיק את עבודתן מסיבות בריאות, לימודים, שינוי מקום העבודה ועוד. משמעות הדבר היא סגירת המועדון והצורך להתחיל את כל התהליך מחדש בבית אחר, ואף בשכונה אחרת.

המקום של המועדון בסביבתו "הטבעית" קרי, בשכונה במסגרת המשפחה המורחבת איננה עוזרת לאישה לצאת אל מחוץ לגבולות המשפחה ולהרגיש שייכת לקבוצות נשים נוספות. התהליך של התחברות אל קבוצת נשים זרה, נראה למעריכות כחלק הכרחי למעבר של הנשים מהעצמה אישית להעצמה קהילתית.

נקודות החוזק והחולשה של ה"מרכזים":

1. מיקומו של המרכז כמשרת מספר שכונות;
2. היות הפעילים בתוכנית שכירים;
3. שיתוף פעולה יהודי ערבי.

נקודת החוזק העיקרית של המרכזים היא בדיוק בנקודת החולשה של המועדונים. המרכז הממוקם בין מספר שכונות מעמיד את הנשים הבאות למרכזים בפני הצורך לצאת מן השכונה אל סביבה זרה להן. זוהי דרישה המחייבת את הנשים למצוא דרך לקבל את ההסכמה של המשפחה דבר הדורש אומץ. אולם ברגע שהאישה הצליחה במשימה זו, היא נכנסת לתהליך המכין אותה להעצמה אישית, אבל בעיקר להעצמה קהילתית. ליכולת לפגוש נשים שאינן בנות משפחה ולגלות שהמשותף בין נשים רב. הדבר יכול להוות בסיס לתחושה של אחווה בין כל הנשים בחברה. זהו תהליך חשוב בדרך להעצמה קהילתית.

היות בעלי התפקידים שכירים במערכת ומיקום המרכז במבנה ציבורי מאפשר חילופים פרסונאליים שלא ייפגעו בעבודת המערכת.

שאלת שיתוף הפעולה היהודי ערבי עולה מתוך המבנה של תוכנית המרכזים, אולם זו שאלה מעניינת בפרויקטים של העצמה במגזר. השאלה של מערכת היחסים הנכונה בין המגזרים היא שאלה חשובה. ההסתכלות על היחסים בין העמותות ב"פרויקט המרכזים" מלמד ששיתוף הפעולה חשוב, אולם הוא צריך להבנות על הסכמה מראש לגבי מערכת היחסים בין שני הגופים מערכת של הנחיה, או של שיתוף פעולה.

הכוח המרכזי שהערכה מצאה בפעילות שתי התוכנית הוא שתהליך העצמה איננו מוכתב על ידי האוכלוסייה הדומיננטית במדינה, אלא תהליך שנבחר על ידי גופים מתוך המגזר והוא מופעל ומנוהל על ידי אנשים מן המגזר. לעובדה זו יש פוטנציאל להפוך את תהליכי השינוי שהחברה הבדואית עוברת לתהליכים יותר מקובלים על כל החברה ופחות כואבים.

מאפייני האוכלוסייה

1. אוכלוסייה הטרוגנית;
2. רמת השכלה נמוכה;
3. תרבות ונורמות חיים מסורתיות.

שלושה מאפיינים אלה של האוכלוסייה מכתביים קשיים ודרכי פעילות שיש לקחת אותם בחשבון כאשר באים להפעיל ולהעריך תוכניות העצמה לנשים בדואיות.

הטרוגניות: להטרוגניות של האוכלוסייה היו שני היבטים: הטרוגניות מבחינת רמה לימודית, והטרוגניות מבחינת גיל, מצב משפחתי ומעמד סוציו אקונומי. ההטרוגניות ברמה הלימודית מקשה על ההוראה ועל התקדמותן של הקבוצות. הטרוגניות מבחינת נתונים אישיים מחייבת תכנית מגוונת מבחינת סוגי הפעילות שהיא מציעה על מנת שתענה על הצרכים השונים של המשתתפות.

רמת השכלה: לרמת ההשכלה הנמוכה יש השפעה על שיטת גיוס הנשים, תכני הלימוד, קצב הלימוד והאפשרויות להכשרה מקצועית. ככל שרמת ההשכלה נמוכה יותר פעולת הגיוס קשה יותר. באוכלוסייה שאינה יודעת קרוא וכתוב פרסום בכתב אינו יעיל והגיוס צריך להיעשות מבית לבית. רמת ההשכלה נמוכה עד אנאלפביתית מכתיבה את הצורך בעיסוק קבוע בהוראת קרוא וכתוב ומגבילה את אפשרויות ההכשרה המקצועית. בנוסף מאופיינת אוכלוסייה כזו בחוסר הרגלי לימוד ולקיחת אחריות על הלמידה והדבר בא לידי ביטוי בקצב ההתקדמות בחומר הלימוד, ובקושי של הוראה בקבוצות קטנות.

נורמות מסורתיות: לנורמות מסורתיות של הגבלת הניידות והעמדת צורכי המשפחה בקדימות ראשונה יש השפעה על הגיוס, ועל השמירה על יציבותן של הקבוצות. ההגבלות על הניידות מקטינה את הטווח שאליו ניתן לפנות. הקטנת הטווח מצמצמת באופן אוטומטי את כמות האוכלוסייה שאליה פונים. ההסכמה בקרב הנשים כי הבית והמשפחה נמצאים בראש סדר העדיפויות שלהן, ושצורכיהן חשובים הרבה פחות פוגעת במידת המחויבות, ברמת הנוכחות, ביציבות ההופעה, ובגביה.

ביבליוגרפיה

- אחמד קאסם, פ', (2002). פורצות דרך, משלמות מחיר. פנים, 72-83: 22.
- בן דוד, י', (1993). יישוב הבדווים בנגב: מדיניות ומציאות 1967-1992. משרד הבינוי והשיכון ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- בן דוד, י', (2004). הבדווים בישראל – היבטים חברתיים וקרקעיים. ירושלים: קק"ל המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע ע"ש בן שמש, מכון ירושלים לחקר ישראל.
- גילת, ע', והרץ-לזרוביץ, ר', (2004). לימודי נשים באוניברסיטה כדרך להעצמה אישית. גדיש, ט: 138-154.
- גלברמן, ר', וכץ, י', (1998). קהילת הבדווים בנגב: אפיונים חינוכיים-קהילתיים. רמת גן: בית הספר לחינוך אוניברסיטת בר-אילן.
- טוקטלי, ר', וגרבסקי, א', (2004). נשים בתהליך, גדיש, ט: 249-274.
- טל, ס', (1995א). נסיגה אל המודרניות – האשה הבדואית בנגב בתהליכי עיור. בתוך: טל סיגל, האשה הבדואית בנגב בעידן של תמורות, מרכז לימודי ע"ש אל"מ ג'ו אלון, עמ' 11-20.
- טל, ס', (1995ב). ניידות כמדד לתמורות בחיי האשה הבדואית. בתוך: טל סיגל, האשה הבדואית בנגב בעידן של תמורות, מרכז לימודי ע"ש אל"מ ג'ו אלון, עמ' 11-20.
- טריגר, ג', ודוידסון, י', (2000). עמדות ביחס לעבודה בקרב נשים בדוויות בדרום הארץ, אדם ועבודה, 10 (1-2): 46-56.
- מליץ, ע', (1995). תמורה בחינוך הבדווי בנגב. באר שבע: משרד החינוך והתרבות, לשכת מחוז הדרום.
- מרקס, ע', (1996). חלוקת תפקידים בין בני הזוג אצל הבדווים בנגב. בתוך: הבדווים בנגב: לקט מאמרים, ירושלים: הוצאת ספרים אריאל.
- סדן, א', (1997). העצמה ותכנון קהילתי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סדן, א', (1996). העצמה ועבודה קהילתית. חברה ורווחה, טז (2): 143-162.
- פנסטר, ט', (1995). תכנון ופיתוח ביישובי הבדואים על פי גינדר ומרחב. מבנים, 158: 68-83.
- רובינשטיין, ש', (2004). מינוף נשים באמצעות תוכניות להשלמת השכלה. גדיש, ט: 275-285.
- רכס, א', (1993). המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומיות ערבית 1965-1991. תל אביב.
- שנתון סטטיסטי לבדואים בנגב 2004. מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן גוריון בשיתוף קרן אדנאואר.
- שפירא, ת', והרץ-לזרוביץ, ר', (2004). השכלה, מנהירות והעצמה: סיפורן של שלוש נשים ערביות. גדיש, ט: 180-200.
- Abu Rabia, A. (2000). Employment and unemployment among the Negev Bedouin. In: Nomadic Peoples. NS 2000, Vol. 4, Issue 2, pp. 84-93.

- Freire, P. (1985). The Politics of Education. South Hadley Mass: Bergin & Garvey.
- Giddens, A. (1984). The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. L.A: University of California Press.
- Israel B.A., Checkoway B., Schulz, A., & Zimmerman, M. (1994). Health education and community empowerment: Conceptualizing and measuring perceptions of individual, organizational and community control. Health Education Quarterly, 21(20): 149-170.
- Meir, A., (1997). As Nomadism Ends: The Israeli Bedouin of the Negev. Westview Press. A division of Harper Collins Publishers.
- Mezirow, J. (1991). Transformative Dimensions of Adult Learning. San Francisco: Jossey Bass.
- Rappaport, J. (1981). In praise of paradox: A social policy of empowerment over prevention. American Journal of Community Psychology, 9(1), 1-25.
- Rawlands, J. (1997). Questioning Empowerment: Working with Women in Honduras. Oxford: Oxfam.
- Robinson, H. A. (1990). The Ethnography of Empowerment. London: The Falmer Press.

נספחים

נספח מס' 1: טבלת איסוף הנתונים בפרויקט "המועדונים"

תצפיות	ראיונות	מסמכים
	<p><u>מטרות, הרציונאל ומודל ההתערבות,</u></p> <p><u>המבנה הארגוני</u></p> <p><u>הפעילות בתוכנית</u></p> <p><u>העצמה:</u></p>	<p><u>מטרות, רציונאל ומודל ההתערבות.</u></p> <p>לימוד התוכנית מתוך התוכנית שהוגשה לביטוח הלאומי.</p>
<p><u>בניית הפרויקט:</u></p> <p>וועדת הקבלה לבחירת מפעילות המועדונים.</p>	<p>ראיון עם רכזת הפרויקט.</p> <p>ראיון עם רכזת העבודה הקהילתית בעיריית רהט.</p>	
<p><u>המבנה הארגוני:</u></p> <p>וועדות ההיגוי</p> <p>צפייה בפעילות רכזת הפרויקט</p> <p>תצפית במפגש מפעילות המועדונים עם רכזת הפרויקט</p>	<p>ראיון עם המחליפה לרכזת הפרויקט.</p> <p>ראיון עם מפעילות שני מועדון.</p> <p>שיחות עם נשים בשני מועדונים</p> <p>ראיונות עם חמש נשים?</p>	<p><u>המבנה הארגוני</u></p> <p>דיווחי מפעילות המועדונים:</p> <p>נוכחות הנשים, נושאי ההרצאות, חוות דעת הנשים על ההרצאות</p> <p>דיווחי רכזת הפרויקט:</p> <p>נוכחות רכזות המועדונים במפגשי הנחיה. התכנים במפגשים הנ"ל. מפגשי ההנחיה של הרכזת הקהילתית עם רכזת הפרויקט.</p>
<p><u>הפעילות בתוכנית</u></p> <p>פעילות המועדונים: כל מועדון בין שניים לארבעה מפגשים.</p> <p>התכנים: הוראת עברית וערבית.</p> <p>הרצאה: חינוך הבנות, זהות האישה הבדואית.</p> <p>קורסים: שלושה מפגשים בקורס "יזמות עסקית".</p> <p>גיוס הנשים לתוכנית ע"י רכזת התוכנית.</p>		<p><u>התוכנית במועדונים</u></p> <p>רכזת התוכנית:</p> <p>תוכנית החודש במועדונים. הסדנא בים המלח. 27/6/05</p>

נספח מס' 2: טבלת איסוף הנתונים בפרויקט "המרכזים"

תצפיות	ראיונות	מסמכים
<p><u>המבנה הארגוני</u> : וועדות ההיגוי פגישות הרכוזות פגישות המורים</p>	<p><u>מטרות, הרציונאל ומודל</u> <u>ההתערבות, המבנה הארגוני,</u> <u>הפעילות בתוכנית, העצמה</u> : ראיונות עם מנהלי העמותות. ראיון עם רכזות הפרויקט. ראיון עם המחליפה לרכזת הפרויקט מטעם עמותת "צעד קדימה". ראיונות עם רכזות השטח והמחליפות שלהן. קבוצת מיקוד ראיונות עם חמש נשים משני המרכזים. קבוצת מקוד של חמש נשים שלמדו בקורסים שונים</p>	<p><u>מטרות, רציונאל ומודל</u> <u>ההתערבות.</u> לימוד התוכנית מתוך התוכנית שהוגשה לביטוח הלאומי.</p> <p><u>המבנה הארגוני</u> דיווח רכזות הפרויקט : מפגשי משא"ב מפגשי הרכוזות לבין עצמן. מפגשי הרכוזות עם המורות מפגשי רכזות עם "רכוזות השטח". דיווחי "רכוזות השטח" : נוכחות הנשים, נושאי ההרצאות חוות דעת הנשים על ההרצאות דיווחי "המורות" דיווח חודשי על תכני ההוראה דיווח חודשי על התקדמות הלומדות. העיתון הראשון : " הלימוד הוא האור"</p>
<p><u>הפעילות בתוכנית</u> פעילות במרכזים : תצפיות בפעילות של שני המרכזים. התכנים : הוראת עברית וערבית. הרצאה : <u>קורסים</u> : שלושה מפגשים בקורס "יזמות עסקית". שני מפגשים בקורס המחשבים. <u>פעילות חברתית</u> : אירוח מרכז אחד ע"י המרכז השני.</p>		<p><u>התוכנית במועדונים</u> רכוזת התוכנית : תוכנית החודש במועדונים. הסדנא בים המלח. 27/6/05</p>

נספח מס' 3: דוגמא לפעילות במרכזים. תכנית הפעילות לחודש ינואר 2005

שבוע ראשון

מועדון/תאריך	ראשון 2.1		שלישי 4.1		חמישי 6.1	
	מרצה	נושא	מרצה	נושא	מרצה	נושא
מרכז העיר	גיהאן	עברית	גיהאן	עברית	סארה	העצמת נשים
18			איהאב	העצמת נשים	מרים אלימות	
20	רוני	עברית	מרים	אלימות	הילא	קוסמטיקה
34						
3	אסמהאן	עברית	עביר	העצמת נשים	אסמיהאן	עברית
29	עזיזה	תאונות בית	עביר	העצמת נשים		

שבוע שני

מועדון/תאריך	ראשון 9.1		שלישי 11.1		חמישי 13.1	
	מרצה	נושא	מרצה	נושא	מרצה	נושא
מרכז העיר	גיהאן	עברית	גיהאן	עברית		
18	רוני	עברית	איהאב	העצמת נשים	מרים	אלימות
20			מרים	אלימות	רוני	עברית
34						
3	אסמהאן	עברית	עביר	העצמת נשים	אסמהאן	עברית
29	עזיזה	תאונות בית	עביר	העצמת נשים		

שבוע שלישי

מועדון/תאריך	ראשון 16.1		שלישי 18.1		חמישי 20.1	
	מרצה	נושא	מרצה	נושא	מרצה	נושא
מרכז העיר	גיהאן	עברית	גיהאן	עברית		
18	רוני	עברית	איהאב	העצמת נשים	מרים	אלימות
20			מרים	אלימות	רוני	עברית
34		תאונות בית ?				
3	אסמהאן	עברית	עביר	העצמת נשים	אסמהאן	עברית
29	עזיזה	תאונות בית	עביר	העצמת נשים		

שבוע רביעי

מועדון/תאריך	ראשון 23.1		שלישי 25.1		חמישי 27.1	
	מרצה	נושא	מרצה	נושא	מרצה	נושא
מרכז העיר						
18			איהאב	העצמת נשים	מרים	אלימות
20	רוני	עברית	מרים	אלימות		
34						
3	אסמהאן	עברית	עביר	העצמת נשים	אסמיהאן	עברית
29	עזיזה	תאונות בית	עביר	העצמת נשים		

נספח מס' 4 : דוגמא לפעילות במועדונים : הפעילות במועדון החד הוריות על פי דיווח של מפעילת המועדון.

תאריך	נוכחות	הנושא	שם המדריך	הערות מפעילת המועדון.
1.4.04	8	תזונה נכונה	סביחה אבו גאנם	"היו הרבה שאלות מצד הנשים. הנושא עניין".
4.4.04	8	יזמות עסקית	קראם	"הסבירה על הנסיון של הנשים בצפון".
18.4.04	8	עבודה קהילתית	רושדיה	"יחס לאשה חד הורית, ציפיות החברה ממנה."
20.4.04	9	יזמות עסקית	חסן אבו קוידר	"מי האשה המתאימה לנהל עסק. כל השאלות היו בנושא זה"
25.4.04	8	ביקור אצל חברת מועדון אחרי ניתוח	-	"הקבוצה החליטה לבקר"
4.5.04	7	יזמות עסקית	חייר אלדין אלבאז	"מעמד האשה בחברה הערבית ובעבודה. ותיאום ציפיות".
9.5.04	8	עבודה קהילתית	רושדיה	גיוס הנשים לתמיכה בנשים החד הוריות.